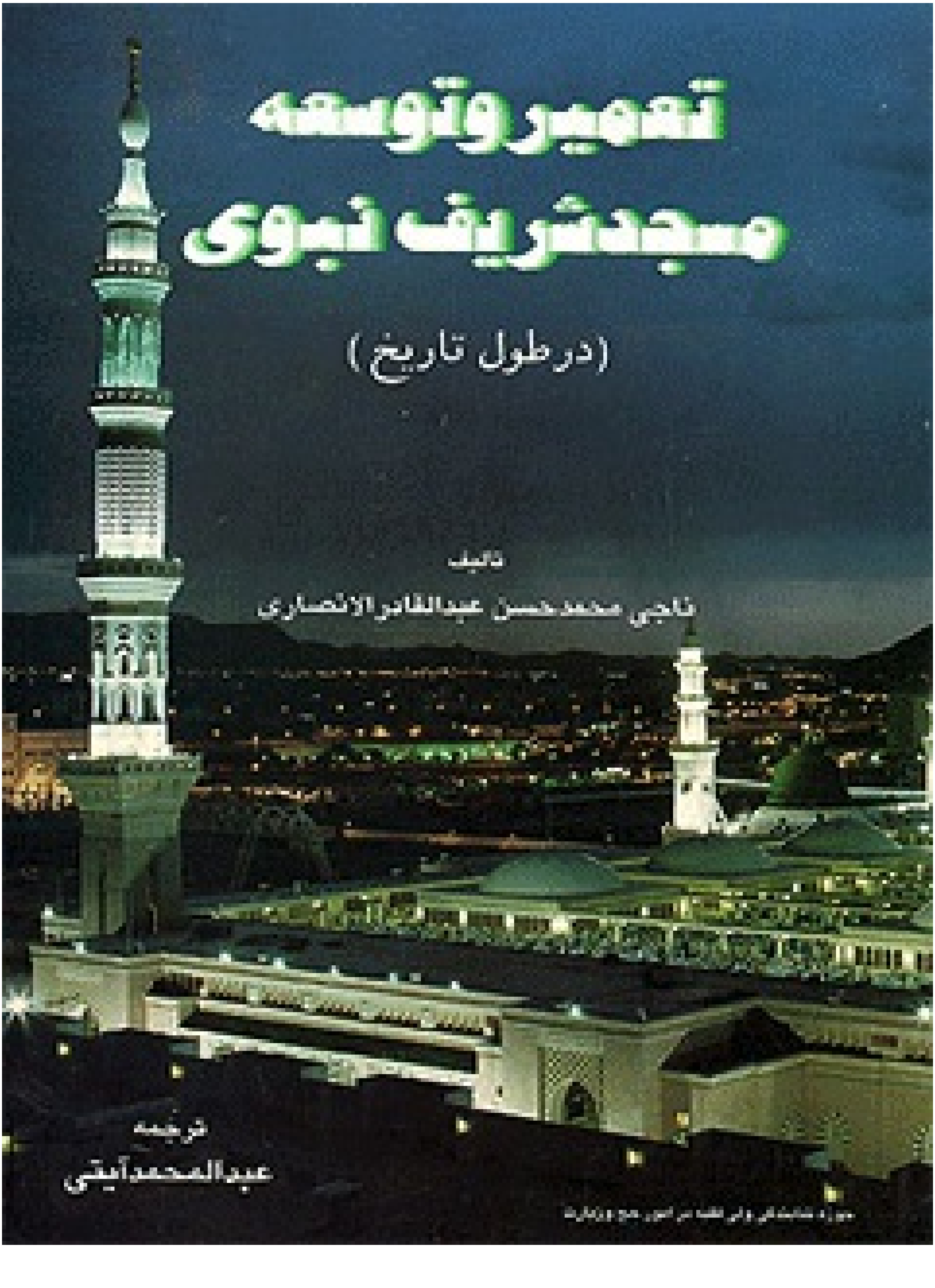

تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی

(در طول تاریخ)

تألیف

ناجی محمد حسن عبدالقادر الانصاری

ترجمه

عبدالمحمد آیتی

حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارات

بسم الله الرحمن الرحیم

تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی در طول تاریخ

نویسنده:

محمدحسن عبدالقادرالانصاری

ناشر چاپی:

مشعر

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی در طول تاریخ

مشخصات کتاب

سرشناسه : انصاری محمدحسن ۱۳۴۲ - عنوان و نام پدیدآور : تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی در طول تاریخ تالیف محمدحسن عبدالقادرالانصاری ترجمه عبدالمحمد آیتی [برای حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت مشخصات نشر : [تهران : نشر مشعر ۱۳۷۸. مشخصات ظاهری : ۲۲۳ ص مصور، نقشه شابک : ۶۰۰۰ریال ۹۶۴-۶۲۹۳-۵۵-۷ یادداشت : کتابنامه [۲۱۵] - ۲۲۳؛ همچنین به‌صورت زیرنویس موضوع : مسجد النبی (مدینه) موضوع : معماری مساجد موضوع : مسجدها -- عربستان سعودی -- مدینه شناسه افزوده : آیتی عبدالمحمد، ۱۳۰۵ - ، مترجم شناسه افزوده : حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت رده بندی کنگره : NA۵۹۷۰ /م۴ الف۸ رده بندی دیویی : ۷۲۶/۲۰۹۵۳۸ شماره کتابشناسی ملی : م۷۸-۲۲۸۶۰

مقدمه

سپاس و ستایش خداوندی را که در قرآن خود، مسجد را یاد کرده و درود و سلام آن کس را که به دستان خود مسجد و مقام خویش را بنا نمود و بر خاندان او که رهروان بهترین و درست‌ترین راه‌ها هستند. و بعد: پس از آنکه رسول خدا محمد مصطفی صلی الله علیه و آله به مدینه منوره نزول اجلال فرمود، نخستین کار او، بنای مسجد بود، که آنجا را مکان عبادت و مرکز فرمانروایی و ضیافتگاه و محکمه داوری و مجلس رأی زدن و مقرّ راهنمایی و محلّ محبت و الفت میان مسلمانان قرار داد. مسجد دارالعلمی بود که اصحاب در آنجا اصول راستینی را، که دین حنیف اسلام بر روی آن استوار شده بود، می‌آموختند و چون آن اصول را فرا می‌گرفتند، بیرون می‌آمدند تا مردم را از ظلمات گمراهی و کوردلی و جهالت نابخردانه برهانند و به عرصه روشن هدایت خداوندی و شریعت تابناک اسلامی بیرون آرند. برخی از آنان سرداران میدان نبرد شدند و برخی فقیه و محدّث و گروهی عالم و مورّخ. آنها تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰ در پرتو اخلاق و عدالت‌شان و پیروی‌شان از طریق قویم دین اسلام، خود چراغ‌هایی شدند راهنمایی مردم را و خورشیدی آسمان علم و معرفت را. از مسجد شریف نبوی، نورِ یقین درخشیدن گرفت و ندای حق طنین‌انداز شد و هدایت گسترش یافت و پرده‌های کفر و شرک بردرید و ابرهای ضلالت پراکنده شد تا زمین منوّر به انوار الهیِ دادگری گردید. از مسجد شریف نبوی، داعیان و مبلغان اسلام مشعل‌های علم و رسالت و صلح را به اکناف معموره زمین بردند تا عالم از لوث ظلمتِ جهل و کفر وطغیان بزدایند ونور علم و تمدن و عدالت و ایمان را بگسترانند. مسجد شریفِ نبوی، آنجا که محمد مصطفی صلی الله علیه و آله از همان روز نخست اساس آن بر بنیان تقوا نهاد و به دست مبارک خویش بنایش نمود و اصحاب بزرگوارش- رضوان اللّه علیهم- دامن جهد بر کمر زده در این مهم یاری‌اش کردند. مسجد شریفِ نبوی، جایی که اجر عبادت در آنجا مضاعف است و یک نماز در آنجا از هزار نماز در مساجد دیگر، جز مسجدالحرام، بهتر و برتر است. مسجد شریف نبوی، جایی که پاداش کسی را که چهل نماز پی در پی در آن به جای آرد؛ برائت از آتش دوزخ قرار داد و رهایی از عذاب آن و پیراستن قلبش از نفاق و دورویی. جایی که دلها در هوای آن می‌تپند و از سراسر عالم به سوی آن بار سفر برمی‌بندند؛ تا از آن همه اجر و ثواب بهره جویند و در سایه امنش بیارمند و در روضه و مقام آن نماز بگزارند و بر پیامبر صلی الله علیه و آله و یارانش درود بفرستند. به جان، مشتاقِ آن شدم که درباره مسجد شریف نبوی در مدینه منوره چیزی بنویسم. در باره مسجدی که مکان آن را نه هیچ انسانی، که تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۱ خدای- عزّوجلّ- برگزیده است. و اصحاب کبار با مصطفی صلی الله علیه و آله در بنای آن مشارکت کرده‌اند و رسول اللّه صلی الله علیه و آله خود با مهاجران و انصار خشت و سنگ کشیده‌اند و برای ترغیب آنان به کار و تحریض همّتشان رجزهای غرور آفرین خوانده‌اند تا امروز خواننده گرامی، آن منظره جلیل و جمیل را به عیان

بنگرد و رسول اللَّه صلی الله علیه و آله را ببیند که چه‌سان خشت و سنگ حمل می‌کرده و با دستان شریف خود آن مکان طیب و طاهر را بنا می‌نموده است. و نیز دریابد که پیشینیان چگونه به راه او رفته‌اند و به سنت او اقتدا کرده‌اند و این امر تا زمان ما همچنان بر دوام است. به جان، مشتاق آن شدم که در باره مسجد شریف نبوی چیزی بنویسم؛ در باره مسجدی که به مثابه قلب مدینه منوره است و محور سازمان عمرانی آن. از اوان کودکی همواره درمیان رواق‌هایش گشته‌ام و بر ستونهایش گذشته‌ام و در صحن و زیر مناره‌هایش نشسته‌ام و به تلاوت قرآن و استماع حدیث گوش جان سپرده‌ام، چندان که بر دل من اثری ژرف می‌نهاد و عطر آن مکانِ بهجت اثر در اعماق جانم می‌نشست. به جان، مشتاق آن شدم که در باره مسجد شریف نبوی چیزی بنویسم، به یاد روزگاری که آنجا تنها مکان روشن مدینه منوره بود، در آنجا در زیر گنبدها و چلچراغ‌هایش درس‌هایمان را می‌آموختیم و بر آستان آن تربیتی روحانی می‌یافتیم و دل و جان را نیرو می‌بخشیدیم و این حظّ روحانی، همانند چشمه‌ای جوشان و جاودان و زندگی بخش در وجود ما ساری و جاری می‌شد. به جان، مشتاق آن شدم که درباره مسجد شریف نبوی چیزی بنویسم و این اندیشه را از پیش در خود پرورانده بودم. پس شیوه پژوهش را طرفی افکندم و از یک دهه پیش، هنگامی که در باره آموزش و پرورش در مدینه منوره، از سده اول هجری تا سال ۱۴۱۲ تحقیق می‌کردم، به گرد آوری تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۲ منابع وثبت یاد داشت‌هایی پرداختم و بربسیاری ازمعلومات در کتاب‌هاو منابع اساسی از قدیم و جدید دست یافتم. پس از چاپ کتاب «آموزش و پرورش» خود، دیدم که دیگر جای درنگ و انتظار نیست، با یاری خواستن از خدای- عزّوجلّ- قدم در راه اقدام نهادم و بار دیگر بر منابعی که بعداً به کتاب در افزودم، دست یازیدم و روشی علمی و مستند و اصولی در پیش گرفتم و کتاب را با نقشه‌ها و نمودارها و تصاویری دیریاب بیاراستم؛ به شیوه‌ای که خواننده گرامی بر موارد توسعه و ترمیم و اصلاح مسجد شریف نبوی بر طبق سال‌ها و دوره‌های تاریخی، که بدون انقطاع بر آن گذشته است، آگاه گردد. این‌ها بود مهم‌ترین انگیزه‌های من در انتخاب این موضوع. اینک کتاب شامل شش «فصل» است و یک «خاتمه» و یک «فهرست کلّی» در مطالب کتاب و «صورتی از همه مراجع و منابع». از این قرار: فصل اول، نیروها و عوامل اقلیمی که در بنای مسجد شریف نبوی مؤثر بوده‌اند. فصل دوم، مسجد شریف نبوی در عهد رسول صلی الله علیه و آله. فصل سوم، مسجد شریف نبوی در خلال سال‌های ۱۱ تا ۶۵۶ ه. ق.: ۶۳۲ تا ۱۲۵۸ م. فصل چهارم، مسجد شریف نبوی در خلال سال های ۶۵۶ تا ۱۳۴۴ ه. ق.: ۱۲۵۸ تا ۱۹۲۵ م. فصل پنجم، مسجد شریف نبوی در عهد دولت سعودی از ۱۳۴۴ ه. ق. : ۱۹۲۵ م. فصل ششم، توسعه مسجد شریف نبوی در عهد ملك فهد بن عبدالعزیز. خوشحالم که به همه کسانی که- بعد از خداوند عزّوجلّ- مرا در این مهم یاری کرده‌اند؛ از استادان و همگنان و خانواده و فرزندان و دوستان عزیز تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۳ سپاس خود را تقدیم دارم. از خدای بزرگ امید دارم که در این تحقیق موفق شده باشم تا آنچه کرده‌ام مقدمه تحقیقات دیگرم در همین موضوع شود، و هر نقص و قصوری که در این کتاب مرتکب شده‌ام، صورت کمال یابد. البته مدعی کمال نیستم که کمال مطلق ویژه ذات باری تعالی است. من کوشش فراوانی به کار داشته‌ام و اگر توفیقی یافته‌ام، به فضل و حسن توفیق خداوندی بوده است و اگر نه مرا همین بس که روزگاری را بر آستان مسجد شریف نبوی و میان ستون‌ها و روضه‌اش و منبرش و محراب‌هایش و گنبدهایش و مناره‌هایش گشته‌ام و در چگونگی توسعه و تعمیر آن، در طول تاریخ سیر کرده و این بحث را در مدینه منوره، شهر محمد مصطفی صلی الله علیه و آله آورده‌ام. باز از خداوند متعال می‌خواهم رنج مرا، که از روی اخلاص صورت گرفته است، بپذیرد. و صلّی اللَّه علی سیّدنا محمّد و علی آله و صحبه اجمعین والحمد للَّه‌ربّ العالمین. ناجی محمد حسن عبدالقادر الانصاری مدینه منوره، ۱۷ جمادی‌الأولای سال ۱۴۱۵ ه. برابر با ۲۲ اکتبر سال ۱۹۹۴ م.

فصل اول: نیروها و عوامل اقلیمی مؤثّر در بنای مسجد شریف نبوی

اوّل: ویژگی‌های مکان و موضع مدینه منوره

مدینه منّوره را ویژگی‌هایی است که آن را از دیگر شهرهای عالم متمایز می‌سازد. مکان آن در نوع خود یکتاست. از لحاظ جغرافیایی، به گونه‌ای است گویی مقرر شده است‌که: هجرتگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله، آنگاه که آن حضرت را به هجرت فرمان دادند آنجا باشد. در حدیث ابوهریره آمده است که رسول اللَّه صلی الله علیه و آله فرمود: «مأمور به هجرت به شهری شده‌ام که بر همه شهرها پیروز شود و آن را یثرب گویند و آن مدینه است ...». «۱» مدینه منوره در اقلیم حجاز واقع شده؛ «در منطقه غربی از مملکت عربستان سعودیِ امروز» و تقریباً در ۱۵۰ کیلومتری خاور دریای سرخ، در ارتفاع ۶۰۰ متر از سطح دریا، در طول ۱۶، ۳۶، ۳۹ شرقی و عرض ۶، ۲۸، ۲۴ شمالی. از مکه مکرمه ۴۲۰ کیلومتر فاصله دارد و از ریاض پایتخت عربستان ۹۹۰ کیلومتر و از ینبع در ساحل دریا ۲۴۰ کیلومتر. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸ از حیث مکان؛ مدینه واحه‌ای است پر نعمت و آبادان، کوه‌های بزرگ و کوچک، گاه در سلسله‌های همانند و پیوسته و گاه جدا از یکدیگر آن را در میان گرفته‌اند. کسی که به مدینه منوره می‌آید، از مسافت ۱۵۰ کیلومتری، از همه راه‌های برّی آن را از دور تواند دید. تصویر ص ۲۰ نقشه عربستان در موقعیت جهان و مدینه در موقعیت عربستان همچنین حرّه‌ها «۱» و لابه‌ها «۲» و جماوات «۳» در درون و اطراف شهر، با آن‌در آمیخته‌اند. چند وادی و مسیل بدان می‌پیوندد. به سبب مساعد بودن خاك و وجود آب، مزارعی در اطراف آن گسترده است. «۴» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹ بر این می‌افزایم این مطلب را که: مدینه محصور است میان دو لابه زمین سنگلاخ آتش‌فشانی، از دو جانب مشرق و مغرب. این دو حدود حرم مدینه‌اند از مشرق و مغرب آن؛ همان گونه که رسول اللَّه صلی الله علیه و آله حدود آن را معین کره است. ابو هریره از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت کرده که «حرم مابین دو لابه مدینه است ...» «۱» دیگر از ویژگی‌های مدینه این است که محصور است میان دو کوه؛ از شمال و جنوب. این دو کوه حد شمالی و جنوبی مدینه‌اند. در شمال کوه ثَور است و در جنوب کوه عَیر. «۲» این حدی است که رسول اللَّه صلی الله علیه و آله معین کرده است. در حدیث از علی بن ابی طالب علیه السلام آمده است که پیامبر فرمود: «مدینه حرمی است میان عیر و ثور ...» «۳» شش سیل‌گاه مدینه را در میان گرفته است. آشکارترین کوه در مدینه منوره، کوه احد است و رسول‌اللَّه صلی الله علیه و آله در باره آن فرمود: «این کوه ما را دوست دارد و ما آن را دوست داریم». «۴» هوای مدینه منوره در تابستان گرم و خشك است و در زمستان سخت سرد. ابوهریره گوید: از رسول‌اللَّه صلی الله علیه و آله شنیدم که فرمود: «آن (مدینه) سرزمینی است کم باران» «۵» جهت باد در مدینه از جنوبِ غربی است. چاه‌ها یکی از آبشخورهای اصلی است که به مدینه آب می‌رسانند. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۰ علاوه بر چاه‌ها، چشمه‌هاست و از جمله عین‌الازرق (چشمه کبود) است. در دوره حکومت سعودی‌ها، چشمه‌ها و چاه‌ها پُر شده است؛ زیرا دولت آب آشامیدنی شهر را به فراوانی تهیه می‌کند و آب شیرین شده از دریا به شهر کشیده شده. «۱» از دیگر خصوصیات مدینه، حاصلخیز بودن زمین و فراوانی آب و اشتهار وسیع آن در امر کشاورزی است، به ویژه به داشتن انواع متعدد نخل و خوبی محصول مشهور است. در مدینه صدر اسلام، صنایع دستی «۲» و نیز حرفه‌هایی که با محصولات کشاورزی ارتباط داشتند معمول بود. «۳»

دومّ: جنبه‌هایی از مشخصات تاریخی مدینه منوره

اشاره

تاریخ مدینه منوره به پیش از میلاد مسیح علیه السلام می‌پیوندد. پیش از هجرت رسول گرامی صلی الله علیه و آله آنجا را «یثرب» می‌گفتند. یثرب نام منطقه‌ای است از شمال غربی مدینه تا غرب مرقد سیدالشهدا (حمزه). «۴»

۱- مدینه منوره در عصر جاهلی:

تاریخ سیاسی مدینه منوره در اعصار جاهلی بنابر آنچه در تواریخ آمده، تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۱ به «عبیل»- که سیل جُحفه آنها را نابود کرده- و «عمالیق» و «اوس و خزرج» باز می گردد. پس کسانی که می‌پندارند در یثرب یک دولت یهودی وجود داشته، خطا می کنند. یهود هیچگاه در مدینه حکومت نکرده‌اند. اینان به مدینه آمدند و در آنجا سکونت گزیدند و به وسیله رباخواری بر ثروت‌های آن چیره شدند. «۱» در آنجا معابد و مدارس و احبار داشتند. در طول تاریخ همواره در طریق نفاق افکنی و دمیدن روح شک در مردم گام بر می‌داشتند، تا آنگاه که در عهد رسول‌اللَّه صلی الله علیه و آله همگی از آنجا رانده شدند. «۲» ساکنان مدینه در این برهه از زمان، از نژادهای مختلف و دارای عقاید گوناگون بودند، چون در آن زمان‌ها حکومت نیرومند واحد وجود نداشت که همه افراد آن جامعه را تحت سلطه خویش در آورد، قوّت و قهر از آنِ جماعتی بود که قوی‌تر می‌بود. بنابراین باید گفت که جامعه مدینه در آن عصر یک جامعه قبیله‌ای بوده است. «۳»

۲- مدینه منوره در عهد رسول اللَّه صلی الله علیه و آله و خلفای راشدین (۱- ۴۰ ه. ق.: ۶۲۲- ۶۶۰ م.)

با هجرت محمد مصطفی صلی الله علیه و آله در روز دوشنبه ۱۲ ربیع الأول سال اول هجری برابر با ۲۴ سپتامبر سال ۶۲۲ میلادی، مدینه مرکزیتی ارجمند و عالی یافت و نخستین عاصمه یا مرکز اسلام گردید. آمدن رسول خدا صلی الله علیه و آله موجب صلح میان دو قبیله اوس و خزرج گردید و میان مهاجران و انصار پیمان تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۲ مؤاخات یا برادری بسته شد و همه تلاش‌های فتنه انگیزانه یهود باد هوا شد. مسجد شریف نبوی دو بار ساخته شد؛ یک بار هنگامی که به مدینه تشریف آورد و بار دیگر هنگامی که از غزوه خندق باز گردید. «۱» پیامبر صلی الله علیه و آله در اطراف مسجد به ساختن خانه‌ها فرمان داد، و خانه‌های مهاجران و انصار در اطراف مسجد بنا شد. خلفا نیز به همان راهی رفتند که رسول‌اللَّه صلی الله علیه و آله رفته بود. عمر ابن خطاب مسجد شریف نبوی را توسعه داد همچنین عثمان بن عفّان به توسعه مسجد اقدام کرد تا آنگاه که دارالخلافه اسلامی در عهد علی بن ابی‌طالب علیه السلام از مدینه به کوفه انتقال یافت.

۳- مدینه منوره در عهد امویان و عباسیان (۴۰- ۶۵۶ ه. ق.: ۶۶۱- ۱۲۵۸ م.)

با آنکه در عصر اموی مرکز حکومت اسلامی از کوفه به دمشق منتقل شد. مسجد نبوی همچنان توسعه می‌یافت، از جمله در عهد ولیدبن عبدالملک و به دست عامل او بر مدینه، عمر بن عبدالعزیز. همچنین در عهد، مهدی عباسی چند بار مسجد ترمیم شد و در آن اصلاحاتی صورت گرفت. تا سال ۶۵۴ ه. ق. ۱۲۵۶ م. که در آنجا آتش افتاد؛ از جمله سقف چوبی آن بکلی سوخت و منبر نابود شد و درها و خزائن و پنجره‌ها طعمه حریق گردید.»

۴- مدینه منوّره در عهد ممالیک بحری (۶۵۶- ۷۸۴ ه. ق.: ۱۲۵۸- ۱۳۸۲ م.)

با استیلای مغول به بغداد، در سال ۶۵۶ ه. ق.: ۱۲۵۸ م. دولت تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۳ عباسی منقرض شد و مدینه زیر نظر و مسؤولیت ممالیک بحری مصر در آمد. سلاطین بحری، مسجد مدینه منوره را مورد توجه و اهتمام قرار دادند. تعمیرات و اصلاحات در آن ادامه یافت و برای مسجد چند بار منبر فرستادند. آخرین اصلاح در عهد سلطان شعبان «۱» بود. وی برای مسجد شریف نبوی گنبدی ساخت. «۲»

۵- مدینه منوره در عهد ممالیک چرکسی (۷۸۴- ۹۲۳ ه. ق. ۱۳۸۲- ۱۵۱۷ م.)

از آغاز حکومت ممالیک چرکسی، اهتمام به مدینه منوره، همچنان استمرار داشت. به‌ویژه اهتمام به مسجد شریف نبوی و عمارت و

ترمیم و تعمیر آن سرلوحه اقدامات آنان بود. در عهد قایتبای اصلاحات مهمی در آن صورت گرفت، که عمارت و ترمیم‌های او بر کوششی که وی در توسعه مسجد شریف نبوی به کار برده است گواهی می‌دهد. تا سال ۸۸۶ ه. ۱۴۱۸ م. که صاعقه‌ای بر مئذنه جنوب شرقی فرود آمد و بار دیگر آتش در مسجد شریف افتاد. سلطان قایتبای فرمان داد، آن را تعمیر کنند. از مصر مصالح و معمار و کارگر فرستاد و اموالی بدان اختصاص داد. «۳»

۶- مدینه منوره در عصر دولت ترکان عثمانی (۹۲۳- ۱۳۴۴ ه. ق.: ۱۵۱۷- ۱۹۲۵ م.)

از آغاز استیلای عثمانیان بر مصر و برافتادن حکومت ممالیک در تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۴ سال ۹۲۳ ه. ق.: ۱۵۱۷ م. حجاز تحت سلطه آنان در آمد. عثمانیان نیز به حرمین شریفین توجه خاص مبذول می‌داشتند و در مسجد شریف نبوی اصلاحات و تعمیراتی انجام دادند. محمد بن خضر رومی «۱» کارهای آنان را در کتاب خود به تفصیل بیان کرده است؛ از جمله آنکه در عهد سلطان عبدالمجید بیشترین و بزرگترین تعمیرات در مسجد صورت گرفت. او مسجد را از نو بنا کرد. این کار ۱۲ سال: از ۱۲۶۵ تا ۱۲۷۷ ه. ق. مدت گرفت. «۲» تصویر ص ۲۵ مدینه منوّره در سال ۱۳۲۵ ه که پیرامونش دیوار کشیده شده تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۵ تصویر ص ۲۷ منطقه مرکزی مدینه منوّره

سوم: اسلام انصار

چون خدا- ی عزّوجلّ- خواست دین خود را آشکارکند و پیامبرش صلی الله علیه و آله را پیروزی و عزت دهد و وعده‌ای را که به او داده بود بر آورد، رسول‌اللَّه صلی الله علیه و آله به هنگام حج با جمعی از انصار دیدار کرد و دین خود را بر قبایل عرب عرضه کرد. وی هر سال در موسم حج چنین می‌کرد. یک بار که در عقبه ایستاده بود، گروهی از انصار، که خدا بر ایشان اراده خیر کرده بود، نزد او آمدند. اینان شش تن بودند: سعد بن زراره و عوف بن حارث از بنی نجار و رافع بن مالک از بنی زریق و قطبهٔ بن عامر از بنی سلمه و عقبهٔ بن عامر از بنی حرام و جابربن عبداللَّه از بنی عبید بن عدیّ. «۱» پیامبر صلی الله علیه و آله آنان را به اسلام فرا خواند. یکی از آنان گفت: بدانید که او همان پیامبر است که یهود شما را به ظهور او تهدید می‌کنند. مبادا که ایشان در ایمان آوردن به او از ما پیشی گیرند. پس آنان رسول‌اللَّه صلی الله علیه و آله را تصدیق کردند و اسلام را، که به آنان عرضه شده بود، پذیرفتند و گفتند ما قوم خود را در حالی ترک کردیم که دشمنی و شرّ، آن گونه که در میان آن‌هاست، در میان هیچ قومی نیست، باشد که خدا به وسیله تو ما را با هم متحد کند. اینک ما به نزد آن‌ها باز می‌گردیم و به سوی تو دعوتشان می‌کنیم و دینی را که به ما عرضه داشته‌ای و ما پذیرفته‌ایم به آنان عرضه خواهیم کرد. اگر ایشان اسلام آورند، هیچ کس از تو پیروزمندتر نخواهد بود! سپس از نزد رسول‌اللَّه صلی الله علیه و آله به شهرهای خود باز گشتند، در حالی که خود ایمان آورده و تصدیق نبوت کرده تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۷ بودند. چون به مدینه، نزد قوم خود رفتند، در باره پیامبر صلی الله علیه و آله با آنها سخن گفتند و آنها را به اسلام فرا خواندند. تا اسلام در میان‌شان رواج یافت. از آن پس خانه‌ای از خانه‌های انصار نبود مگر آن که در آنجا سخن از رسول‌اللَّه صلی الله علیه و آله بود. «۱» چون خدای تعالی اراده کرده بود که از مردم مدینه برای پیامبر صلی الله علیه و آله پشتیبان و برای دینش یاوری قرار دهد، آن قوم را برگزید. اینان بذر آن شجره طیّبه‌ای بودند که ریشه در زمین ثابت دارد و شاخه در آسمان. پس از این واقعه در موسم حجّ سال دوازدهم بعثت، برابر با ماه ژوئیه سال ۶۲۱، دوازده تن دیگر نزد پیامبر آمدند. از این جمع، پنج تن از همان شش تن بودند که در سال پیش به او پیوسته بودند. اینان رسول‌اللَّه صلی الله علیه و آله را دیدار کردند، به او دست بیعت دادند، بیعت زنان و این بیعت عقبه نخستین بود. و در سال بعد یعنی سالی که پس از عقبه نخستین بود، سال سیزدهم بعثت ژانویه ۶۲۲ م. هفتاد و سه مرد و دو زن از مدینه به قصد حج بیرون آمدند و رهسپار مکه شدند. اینان با پیامبر صلی

الله علیه و آله در منا، به گونه‌ای که قریش آن ها را نبینند، دیدار کردند و در حضور عباس عموی پیامبر صلی الله علیه و آله و علی‌بن ابی‌طالب علیه السلام دست بیعت دادند. این بیعت را «عقبه دوم» نامیده‌اند. در این بیعت تعهد کردند که به مال و جان از او دفاع کنند و دعوتش کردند که به یثرب هجرت کند تا در حمایت آنان باشد. چون کار بیعت به پایان رسید، آن قوم به مدینه بازگردیدند و منتظر ورود رسول‌اللَّه صلی الله علیه و آله شدند. پیامبر صلی الله علیه و آله از آن‌ها خواست که دوازده نقیب برای قوم خود برگزینند. نقیبان در حال انتخاب شدند: نُه تن از خزرج و سه تن از اوس. «۲»

چهارم: فضیلت مدینه منوره

در فضیلت مدینه منوره و علوّ مکان و رفعت منزلت آن، فراوان نوشته‌اند. مدینه حرم رسول‌اللَّه صلی الله علیه و آله و سرای هجرت اوست. مرقدش در آنجاست و ساکنان آن همسایگان پیامبر صلی الله علیه و آله هستند و هر که از مؤمنان در آن سر زمین بمیرد، مستوجب شفاعتش گردد. از ابن عمر روایت شده که پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «هر کس بتواند در مدینه بمیرد و در آنجا بمیرد، سپس بداند که من شفیع کسانی هستم که در آنجا می‌میرند» «۱» همان‌گونه که مکه حرم ابراهیم است، مدینه حرم رسول خدا صلی الله علیه و آله است. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «ابراهیم مکه را حرم قرار داد و برای مردم آن دعا کرد و من مدینه را حرم قرار دادم، همان‌گونه که ابراهیم مکه را حرم قرار داد. من دعا کردم که خداوند در صاع آن و مدّ آن برکت دهد، همان گونه که ابراهیم برای مردم مکه دعا کرد» «۲» پیامبر فرمود: «ایمان به مدینه پناه برد همان گونه که مار به سوراخ خود پناه می‌برد». «۳» در فضیلت مدینه همان بس که پیامبر صلی الله علیه و آله آن را تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۹ دوست می‌داشت و در حقّ او دعا کرد که: «بار خدایا! محبوب ما گردان مدینه را همچنانکه مکه را محبوب ما ساختی، حتی بیش از آن، بار خدایا! مدینه را سلامت بدار و برای ما برکت نه در صاع آن و مدّ آن و تبش را از آن دور ساز و به جحفه برگردان». «۱» و پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «اگر بدانند مدینه برای آن‌ها بهتر است، هیچ کس از روی بی‌میلی آن را ترک نمی‌گوید مگر آنکه خدا بهتر از او را به جای او به مدینه دهد. و کسی بر تنگی معیشت و سختی‌های آن شکیبایی نمی‌ورزد مگر آن که در روز قیامت او را شفاعت می‌کنم. «۲» خلاصه آن که: مدینه منوره محبوب‌ترین سرزمین‌ها در نزد خداوند سبحان است؛ آنجا سرای ایمان است و در آخرالزمان ایمان بدان پناه برد. بر دروازه‌های آن نگهبانانی است از فرشتگان. دجّال و طاعون را در آنجا راه نباشد و پس از ویرانی همه دنیا ویران می‌شود. مدینه مرقد و مزار برترین خلق خدا محمد مصطفی صلی الله علیه و آله است و مهبط وحی اوست. در آنجا جایی نیست مگر اینکه جایگاه نزول آیه یا آیاتی از قرآن است یا محل روایت یا حدیثی از احادیث شریف نبوی است. مدینه حرم خداوندی و حرم پیامبر اوست و خداوند وعده‌های نیکو داده به کسی که بر تنگی معیشت و سختی‌های آن صبر کند، یا در مسجد آن نماز بگزارد یا از خرمایش بخورد یا از آبش بیاشامد و خداوند خاک آن را شفا قرار داد. احادیث وارده در این معنی بسیار است و از طرق متعدد روایت شده و این روایات در کتب معتبر حدیث موجود است: «از فضائل مدینه منوره کثرت نام‌های آن است و کثرت نام‌ها بر شرف تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۳۰ آن دلالت کنند. بیشتر نام‌ها، صفات او و در بزرگ‌داشت آن و اظهار فضایل و مآثر اوست». «۱» مورخان نام‌های مدینه را ذکر کرده‌اند و بیش از همه سمهودی آن نام‌ها را برشمرده است. او ۹۵ نام برای مدینه آورده و آن‌ها را به حسب حروف الفبا مرتب کرده است. «۲» پس از او عباسی ۵۹ اسم آورده «۳» و یاقوت حموی ۲۹ اسم «۴» و ابن زباله ۱۱ اسم «۵» و ما در اینجا برخی از آن نام‌ها را برای مثال می‌آوریم و نه همه آنها را: مدینه را «منوره» افزودند؛ زیرا به نور خدا و هدایت رسول صلی الله علیه و آله روشن شده است. «طابه»، «طیبه»، «الدار»، «الحبیبه»، «المحبوبه»، «دارالهجرت»، «دارالفتح»، «مأرِز (ملجاء) الایمان»، «سیّدة البلدان»، «المحفوظه»، «الجابره»، «المرزوقه»، «المبارکه» و غیر آن‌ها. همه این‌ها نام‌هایی است که مدینه بعد از هجرت پیامبر صلی الله علیه و آله به آن‌ها معروف شد. و نیز اسم دیگری است که از جهت

موقعیت جغرافیایی بـدان اشـتهار دارد؛ از آن رو که مدینه میان حرّه «واقم» و «وبره» قرار دارد، آن را «ذات الحرار» یا «ذات الاحرین» نیز گویند. «۶» ابن زباله و ابن شبّه روایت کرده‌اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله مردم را از اینکه بگویند «یثرب» نهی فرمود و در حـدیث آمـده است که هرکس مـدینه را یثرب گویـد، بایـد که از خداونـد آمرزش خواهـد، آنجا طابه است. و در روایت دیگر آمده است تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۳۱ که سه بار استغفار کند «۱» حاکم در تاریخ خود حدیثی از عامربن ربیعه می‌آورد: که «هر کس مدینه را یثرب گوید، باید به کفاره آن، ده بار مدینه گوید.» «۲»

پنجم: فضیلت مردم مدینه منوّره

مردم مـدینه همسایگان پیامبر و رونق بخشنـدگان به مسجدش و نیز ساکنان شـهرش می‌باشـند. تا هنگامی که به کتاب خدا و سـنت پیامبر صـلی الله علیه و آله تمسک می‌جوینـد و به راه او می‌رونـد و اوامرش را اطاعت می‌کننـد و از نواهی‌اش می‌پرهیزنـد، به قدر و منزلت از همه مردم برتراند و از حیث مکانت شـریف‌تر و به محبت و احترام و تقدیر و تعظیم سـزاوارتر. پیامبر صلی الله علیه و آله به سبب علاقه و محبّتی که به مردم مـدینه داشت و به جهت بزرگـداشت آنان و عطوفت و رحمت به خردسالانشان، در حق ایشان دعا کرد و فرمود: «بـار خـدایا! برکت ده در ثمرات مـا و برکت ده به شـهر مـا و برکت ده در صـاع مـا و برکت ده در مُـدّ مـا». «۳» و نیز روایت شـده که نوبرانه‌ای به نزد او آوردنـد. فرمود: «بار خـدایا! برکت ده به شـهر ما و به محصولات ما و به مدّ ما و به صاع تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۳۲ ما. برکت بر برکت.» سپس آن را به خردترین کسی که در حضورش بود، عطا نمود. «۱» پیامبر صلی الله علیه و آله دیگران را از آزار کردن اهل مـدینه یا تعرض به آنان بر حـذر داشت و فرمود: هیـچ کس بر مردم مـدینه کیـدی روا نمی‌دارد مگر آن که خود ذوب و نـابود شود؛ آن سان که نمک در آب ذوب و نابود می‌شود. «۲» آن حضرت مردم را به مردن در مدینه ترغیب می‌کرد، تا مستوجب شفاعت او گردند و او بدان گواهی دهد و در میان نخستین گروهی که محشور می‌شوند با او محشور شوند. و این از امتیازات مجاوران در مدینه است. همچنین سـفارش کرد که هرکس امور مسـلمانان و امور مدینه را بر عهده می‌گیرد بایـد که به انصـار نیکی کنـد. فضایـل مـدینه بسیاراست، آن سان‌که به حساب نمی‌آیـد! مورّخان و علما در آثار خود، آن فضایل را ذکر کرده‌اند، می‌توان به آنها رجوع کرد. «۳»

ششم: فضیلت مسجد شریف نبوی:

مسجد شریف نبوی را در نزد خدا- ی عزّوجلّ- فضیلت بسیار و منزلت بزرگ است. درآنجا ثواب نمازگزاران مضاعف‌است. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: یـک نمـاز تعمیر و توسـعه مسـجد شـریف نبوی، ص: ۳۳ در ایـن مسـجد برتراست از هزار نمـاز در دیگر جای‌ها، مگر مسـجدالحرام. و نیز مسـجد مدینه دومین مسـجد است از سه مسـجدی که جز به سوی آنها بار نمی‌بندند. «۱» و فرمود: «بارها بسـته نشود مگر به سوی سه مسـجد؛ مسجدالحرام و این مسجد من و مسجدالاقصی» «۲» مسـجد شریف نبوی را امتیازی دیگر است که مساجـد دیگر از آن بی‌بهره‌انـد و آن روضه شـریفه است که فرمود: «بین خـانه من و منـبر من روضه‌ای است از روضه‌هـای بهشت.» «۳» از فضایل مسـجد شریف نبوی و مداومت نماز در آن، روایتی است از آن حضرت که: «هر که در مسجد من چهل نماز بخواند و نمازی از او فوت نشود، برای او برات آزادی از آتش جهنم و آزادی از عذاب و آزادی از نفاق نوشته شود.» «۴» از آداب مسجد شـریف نبوی یکی این است که چون زائر به آن رسـد، مستحب است که هنگـام دخول پـای راست را پیش دارد و بگویـد: «أعوذُ بـاللَّهالعظیم وَ بِوَجْهِهِ الْکَریم و سلطانِهِ القـدیم مِنَ الشَّیطـان الرَّجیم. بـاسم اللَّه أللّهمّ صَـلِّ عَلی محمّـد و علی آل محمّـد، أللّهمّ اغْفِرْلی ذنوبی و افتَحلی أبواب رَحمَتِکَ» هنگام دخول در مساجـد دیگر هم می‌توان این دعا را خوانـد. برای دخول تعمیر و توسـعه مسجد شریف نبوی، ص: ۳۴ در مسـجد پیامبر، دعای مخصوصـی نیست. «۱» سپس دو رکعت نماز بخوانـد و از خدا آنچه دوست

دارد؛ از خیر دنیا و آخرت، طلب کند و اگر آن دو رکعت را در روضه شریف بجای آورد فضل است؛ زیرا فرموده است که «بین خانه من و منبرم روضه‌ای است از روضه‌های بهشت.» «۲» چون از تحیّت مسجد فراغت یافت به حجره شریفه روی آورد و در برابر قبر آن حضرت صلی الله علیه و آله پشت به قبله بایستد و بر رسول خدا صلی الله علیه و آله با ادب و آرام و آهسته سلام کند و بگوید: «السّلامُ عَلَیکَ یا رَسُول اللَّه و رحمهٔ اللَّه و برکاته». در سنن ابوداود به‌اسناد حسن، از ابو هریره روایت شده که رسول‌خدا صلی الله علیه و آله فرمود: چون کسی بر من سلام کند، خدای تعالی روح مرا به من باز می‌گرداند تا پاسخ سلام او را بدهم. و کسی که خواهد بر او سلام کند، بگوید: «السَّلامُ عَلَیکَ یا نَبِیَّ اللَّه، السَّلامُ عَلَیکَ یا رَسُول‌اللَّه، السَّلامُ عَلَیْکَ‌یا حَبِیب‌اللَّه، السَّلامُ عَلَیکَ یا خَیْرَ خَلْقِ‌اللَّه، السَّلامُ عَلَیکَ یا سَیِّدالمُرْسَلین وَ امامُ المُتَّقِین، أشهَدُ أنّکَ قد بلّغت الرسالهٔ وَ ادّیْت الأمانهٔ و نَصَحْتَ الامَّهٔ و جاهَدْتَ فی‌اللَّه حقَّ جِهادِهِ صَلَّی‌اللَّهُ عَلَیکَ وَ علی آلِکَ و ذریّاتک و سلّم تسلیماً کثیراً». و در این اشکالی نیست، زیرا همه این‌ها از اوصاف آن حضرت صلی الله علیه و آله است. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۳۵ در آن هم «صلات» هست و هم «سلام» و در شریعت اسلامی میان صلات و سلام بر پیامبر، جمع شده است تا عمل به این آیه شده باشد! یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَیْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِیماً» سپس رو به قبله کند و دعا کند و هر چه خواهد از خدای بخواهد. از آداب مسجد شریف نبوی یکی این است که به هر علت که باشد، صدا را بلند نکند؛ زیرا از این عمل نهی شده است. خدای تعالی فرماید: یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لَاتَرْفَعُوا أَصْوَاتَکُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِیِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ کَجَهْرِ بَعْضِکُمْ لِبَعْضٍ أنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُکُمْ وَأَنْتُمْ لَاتَشْعُرُونَ «۲» «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، صدای خود را از صدای پیامبر بلندتر نکنید و همچنانکه با یکدیگر بلند سخن می‌گویید با او به آواز بلند سخن نگویید، که اعمالتان ناچیز شود و آگاه نشوید.»

هفتم: رسول اللَّه صلی الله علیه و آله در مدینه

هجرت پیامبر صلی الله علیه و آله به «یثرب» پایان زندگی سیزده ساله مسلمانان در مکه بود، که در آنجا دست‌خوش انواع آزار و اذیت بودند و نیز هجرت، سرآغاز یک دوره ده ساله بود، در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله و سرآغاز قوّت مسلمانان و عصر استقرار و عزّت و مناعت و سروری آنان همچنین زمان به وجود آمدن جامعه اسلامی بود با بنیانی استوار و پایه‌هایی راسخ بر روی زمین. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۳۶ رسول خدا صلی الله علیه و آله این جامعه را بر سه اساس، بنیان نهاد: ۱- مسجدی که بر پایه پرهیزگاری بنا شده بود. ۲- اخوّتی که رشته‌های مودت را میان مسلمانان استواری می‌بخشید. ۳- وثیقه (یعنی دستور و قانون) که برای ایشان شیوه تعاون و زیستن با یکدیگر و با دیگران را تعیین می‌نمود. پیامبر صلی الله علیه و آله از هجرت به مدینه خوشحال بود. وی دارالهجره خود را در خواب دیده بود. خداوند رؤیای او را به تحقّق پیوست که رؤیای رسول صلی الله علیه و آله وحی است و حق. از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت شده که فرمود: «در خواب دیدم از مکه مهاجرت می‌کنم به سر زمینی که در آن نخل‌هاست. گمانم به یمامه یا هجر رفت ولی آنجا مدینه یثرب بود.» «۱» پیامبر صلی الله علیه و آله به اصحاب بزرگوار خود اجازت فرمودند که به مدینه هجرت کنند. آنگاه آن حضرت صلی الله علیه و آله در ۲۷ صفر سال اول هجری/ ۱۰ سپتامبر ۶۲۲ م. رهسپار مدینه شد و روز دو شنبه برابر با ۱۲ ربیع‌الاول سال اول هجری/ ۲۴ سپتامبر ۶۲۲ به قُبا رسید. چهار روز در آنجا توقف کرد و نخستین مسجد در اسلام را در آنجا بنا نمود. خدای تعالی در وصف این مسجد فرماید: لَمَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَی التَّقْوَی مِنْ أَوَّلِ یَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِیهِ فِیهِ رِجَالٌ یُحِبُّونَ أَنْ یَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ یُحِبُّ الْمُطَّهِّرِینَ «۲» «مسجدی که از روز نخست بر پرهیزگاری بنیان شده، شایسته‌تر است که در آنجا نماز کنی. در آنجا مردانی هستند که دوست دارند پاکیزه باشند؛ زیرا خدا پاکیزگان را دوست دارد.»

هشتم: راهش را بگشایید که او مأمور است

پنجمین روز ورود، روز جمعه ۱۶ ربیع‌الأول سال اول هجری/ ۲۸ سپتامبر سال ۶۲۲ م. به فرمانی که از خدا به او رسیده بود، سوار شد، ابوبکر بر ترک او نشسته بود و از قبا به سوی مدینه در حرکت آمد. چون به میان بنی سالم رسید وقت نماز جمعه بود، در مسجدی که در بطن وادی بود با مردم نماز به جای آورد. پس از نماز جمعه وارد «یثرب» شد و از این زمان «یثرب» «مدینه» یا «مدینه منوره» نام گرفت. این روز از روزهای درخشان تاریخ بود، خانه‌ها و راه‌ها از آواز حمد و تهلیل می‌لرزید و مردم از روی شادمانی و بهجت، آمدنش را به شهر خود می‌ستودند و می‌خواندند: طَلَع البدرُ علینا من ثنیات الوداعِ وجب الشکر علینا ما دعا للّهداعِ أیّها المبعوث فینا جئتَ بالأمر المُطاعِ جئتَ شرّفتَ المدینة مرحباً یا خیَر داعِ «ماه تمام از سر کوه و داع بر ما طالع شد، تا آنگاه که خواننده‌ای خدا را می‌خواند. شکر بر ما واجب شد. ای آنکه بر ما مبعوث شده‌ای با فرمانی مطاع آمده‌ای. آمدی و مدینه را قرین شرف کردی، خوش آمدی ای بهترین داعی و پیامبر.» مردم از پی رسول اللّه صلی الله علیه و آله در حرکت آمدند. برخی پیاده و برخی سواره و برای گرفتن زمام ناقه‌اش هجوم می‌آوردند و هر کس می‌خواست او را در تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۳۸ محله یا خانه خود فرود آرد. پیامبر می‌فرمود: رهایش کنید او را فرموده‌اند که در کجا فرود آید. ابن هشام گوید: عِتبان بن مالک و عباس بن عُباده از رجال بنی سالم ابن عَوف بیامدند و گفتند: ای رسول اللّه صلی الله علیه و آله نزد ما فرود آی که هر مال و لشکر که تو را باید، از بهر تو ترتیب کنیم. رسول اللّه صلی الله علیه و آله فرمود: «زمام اشتر من را رها کنید که او را فرموده‌اند که در کجا فرود آید.» پس راهش را گشودند و اشتر برفت تا به خانه‌های بنی ساعده رسید. سعد بن عُباده و مُنذِر بن عمرو با مردان بنی ساعده بیامدند و گفتند: یا رسول اللّه نزد ما نزول فرمای که ما را از لشکر و مدد و اسباب و مال، هر چه خواهی فراهم است. فرمود: «راهش را باز کنید که او را فرموده‌اند که در کجا فرود آید» و شتر برفت تا نزدیک خانه‌های بنی حارث بن خزرج رسید. سعدبن ربیع و خارجهٔ ابن زید و عبداللّه بن رَواحه با مردان بنی حارث بن خزرج پیش آمدند و گفتند: یا رسول اللّه نزد ما فرود آی که ما را لشکر و مال و قوّت است. فرمود: «راهش را بگشایید که او را فرموده‌اند که در کجا فرود آید.» آنان راهش را گشودند و شتر برفت تا به سرای‌های بنی عَدیّبن نجار رسیدند. اینان خویشاوندان مادری‌اش بودند، سَلیط بن قیس و ابو سلیط اسیرهٔ ابن خارجه با رجال بنی عَدیّ بن نجار بیامدند و گفتند: یا رسول اللّه به نزد خویشاوندان مادری‌ات فرود آی، ما را لشکر و ساز و برگ و قوّت است. فرمود: «راهش را بگشایید که او را فرموده‌اند که در کجا فرود آید.» آن‌ها راهش را گشودند و شتر برفت و همچنان به راه خود ادامه داد. «۱» مهاجران و انصار در چپ و راست و پشت سرش در حرکت بودند؛ برخی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۳۹ سواره و برخی پیاده و نمی‌دانستند که در کجا خواهد ایستاد. «۱» اینکه مقرر شده بود در هر خانه‌ای که ناقه ایستاد، رسول اللّه صلی الله علیه و آله در آن خانه فرود آید، حکمت خداوندی بود. تا آنان خوشدل شوند و آن رقابت و منافست که در میان آن‌ها بود سر برنکند. و نگویند که رسول خدا فلان را بر دیگران برتری داد. اینک این فضل و بخشش الهی است و خدا فضل و بخشش خود را به هر کس که خواهد ارزانی دارد. چون به مِربَد «۲»- جایی در وسط شهر مدینه- رسید، شتر زانو بر زمین نهاد. سپس برخاست و به راه افتاد تا به خانه ابو ایوب انصاری رسید، بار دیگر زانو بر زمین نهاد و گردن بر زمین خوابانید و بی آنکه دهان بگشاید بانگ برآورد. سپس بار دیگر به مِربَد باز گردید. و در آنجا پای دراز کرد و قرار گرفت. پیامبر صلی الله علیه و آله از آن فرود آمد و فرمود: منزل همین جاست اگر خدا خواهد؛ رَبِّ أَنزِلْنِی مُنْزَلًا مُبَارَکاً وَأَنْتَ خَیْرُ الْمُنزِلِینَ «۳»؛ «ای پروردگار من، مرا فرود آر در جایگاهی مبارک که تو بهترین راهبرانی.» آنگاه پرسید خانه چه کسی نزدیکتر به اینجاست؟ ابوایّوب، زیدبن خالد انصاری گفت: خانه من. این درِ خانه من است ما شتر تو را به آنجا می‌بریم. رسول اللّه صلی الله علیه و آله فرمودند: آدمی، همراهِ بُنه خود است «۴» پس به خانه تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۴۰ ابو ایّوب فرود آمد و تقریباً هفت ماه در آنجا درنگ کرد. «۱» تصویر ص ۳۸ موقعیّت و مکان قبیله‌ها در مدینه، به هنگام هجرت پیامبر (ص) ابو ایّوب گوید: چون رسول اللّه صلی الله علیه و آله به سرای من فرود آمد، در طبقه تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۴۱ پایین منزل گزید و من و امّ ایّوب در طبقه

بالا بودیم. عرض کردم: ای پیامبر خدا، پدر و مادرم فدای تو باد، بر من گران است که بالای سر تو باشم و تو در زیر. شما به طبقه بالاـ نقل مکان کنید و ما به طبقه پایین می‌آییم، پیامبر فرمود: «برای ما و کسانی که به دیدار ما می‌آیند طبقه پایین مناسبتر است.» پس رسول خدا صلی الله علیه و آله در طبقه پایین بود و ما در طبقه بالا. «۱»

نهم: موضع و مکان مسجد شریف نبوی

گفتیم که: ناقه در وسط شهر مدینه زانو زد و این اوّلین توقف او بود. سپس بار دیگر به آنجا برگشت و استقرار یافت. رسول خدا صلی الله علیه و آله در آنجا فرود آمد این اشارتی است، خدای تعالی این مزیت و برتری را به مربد عطا کرد. مزیتی که گویی برای آن ذخیره شده بود؛ زیرا در آنجا مسجد شریف نبوی را ساختند. از دلایل اعجاز در اختیار این مکان، این است که آن را هیچ بشری اختیار نکرده است. اما مَربِد از آنِ دو پسرِ یتیم بود، در مدینه از بنی نجار. آنها سَهل و سُهیل نام داشتند؛ پسران رافع‌بن عمرو. تحت تربیت ابو امامه اسعد بن زُراره بودند. و آن چهار دیواری بود بدون سقف. اسعد بن زُراره آنجا را بنا کرده بود و با یاران خود در آنجا نماز می‌گزارد. پیش از هجرت پیامبر صلی الله علیه و آله به مدینه، محل اجتماع مردم بود، قبله آن به سمت بیت المقدس بود. «۲» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۴۲ تصویر ص ۴۱ مسیر پیامبر (ص) از قبا به محلّ مسجد النبیّ تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۴۳ رسول خدا قبل از شروع در بنای مسجد در آن مکان، موافقت اصحاب خود را گرفت. و خدا طیب است و جز طیب را نمی‌پذیرد. آنگاه آن دو پسر را بخواند و در باب بهای زمین با آنان گفتگو کرد، گفتند: یا رسول اللّٰه، ما این زمین را هِبه می‌کنیم. پیامبر نپذیرفت مگر آنکه بهای آن بستانند. سرانجام آن را به ده دینار خرید. بهای زمین را ابوبکر از دارایی خود داد. «۱» آری رسول خدا صلی الله علیه و آله مَثَلْ اعلای رحمت و شفقت به یتیمان بود، بویژه اگر تحت وصایت شرعی می‌بودند. پس پول زمین را به آنها داد تا از آن بهرمند شوند.

فصل دوم: نخستین مرحله بنای مسجد شریف نبوی

اول: اقدامات پیامبر صلی الله علیه و آله در بنای مسجد:

۱– آماده ساختن مکان:

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمان داد تا مکان مسجد را آماده بنا کنند و زمین را پاکیزه سازند. در آنجا به هنگام خرید، نخل‌هایی بود و زمین گیاهِ فراوان داشت و شماری گورهاو چاله‌های آب راکد. حضرتش فرمان داد نخل‌ها را بریدند، گیاهان را کندند و قبرها را شکافتند و استخوان‌های مردگان را در جای دیگر دفن کردند و با کندن جوی‌ها، آب‌های راکد را از زمین دور کردند. «۱»

۲– تهیه مصالح:

پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود تا در همان وقت خشت بزنند. «۲» خشت را برای برآوردن دیوارها می‌خواست و چون خشگ شدن آن‌ها به زمان نیاز داشت، برای صرفه جویی در وقت، این‌کار را پیش از هرکار دیگر آغاز نمود. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۴۸ تصویر ص ۴۱ بنای مسجد النبی در نخستین مرحله

۳– خط کشی بر زمین و تحدید مساحت آن:

پس از آماده شدن زمین، طول و عرض بنای آن را معین فرمود و بر زمین خط کشید. طول مسجد را از شمال به جنوب ۷۰ ذراع (۳۵ متر) و عرض آن را از شرق به مغرب ۶۰ ذراع (۳۰ متر). پس بنای نخستین مسجد مستطیل شکل بود. خارجهٔ بن زید گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله مسجد خود را ۷۰ ذراع در ۶۰ ذراع، یا کمی بیشتر بنا نمود «۱» در شکل مساحت مسجد، آرای مختلف است؛ بعضی گویند «۲» که مسجد مربع شکل بود: ۱۰۰ ذراع طول داشت و ۱۰۰ ذراع عرض. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۴۹ بعضی دیگر گویند کمتر از این بود. ولی بیشتر مورّخان معتقدند که مساحت مسجد ۶۳ ذراع در ۷۰ ذراع بوده است. به نظر من قول اخیر ارجح است؛ زیرا مساحت آن هنگامی که پیامبر صلی الله علیه و آله آن را بنا کرد ۱۰۶۰ متر مربع بود و این با ۶۳* ۷۰ سازگار است. پس از آنکه رسول خدا صلی الله علیه و آله در سال ۷ ه. ۶۲۸ م. از غزوه خیبر بازگشت، در مساحت مسجد افزود و طول آن را ۱۰۰ ذراع و عرضش را نیز ۱۰۰ ذراع یا کمی کمتر قرار داد «۱» بدین طریق مساحت مسجد تقریباً ۲۴۷۵ متر مربع شد.

۴- طریقه بنا (مرحله اول):

منابع تاریخی در باب طریقه‌ای که رسول خدا صلی الله علیه و آله در بنای مسجد شریف نبوی به کار برد، روایاتی نقل کرده‌اند. مصالحی که به کار رفته عبارتند؛ از سنگ برای استواری پی‌ها و خشت برای بر آوردن دیوارها و تنه‌های نخل برای ستون‌ها و برگ‌های پهن نخل برای پوشیدن سقف و گِل برای اندود دیوارها. برای پی ریزی، ۳ ذراع (۱/ ۵ متر) زمین را کندند و سنگ ریختند. آنگاه دیوارها را باخشت بر آوردند. خشت‌ها را دربقیع الخبخَبه «۲» به قالب زدند. سمهودی طریقه ساختن بنا را بیان کرده و روایتی از جعفربن محمد علیهما السلام از پدرش و روایتی از ابن زباله و یحیی‌بن حسن علوی آورده که بنای مسجد در مرحله اول، گذاشتنِ خشتی بر خشت دیگر بود و این طریقه را «السمیط» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۰ می‌گفتند. پس شمار مسلمانان فزونی گرفت و بنا به صورتِ: یک خشت و نصف خشت بر آمد و این طریقه را «السعیده» می‌نامیدند. سپس بر شمار مسلمانان باز هم افزوده شد، گفتند: ای پیامبر خدا، کاش بفرمایید تا بر آن بیفزایند. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: چنین است. و دیوار را دو خشت بر خلاف یکدیگر ساختند. این طریقه بنا را «الأنثی بالذَّکَر» (ماده و نر) می‌گفتند. عرض دیوار ۱/ ۵ ذراع بود (یعنی ۷۵ سانتی متر) پس هوا گرم بود و مسلمانان از گرما در رنج. گفتند: یا رسول اللَّه کاش می‌فرمودید که برای مسجد سایبان کنند. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: چنین است و فرمان داد از تنه‌های نخل، ستون‌ها ساختند و بر آن‌ها چون پل، تیرها نهادند روی آن را با برگ نخل پوشیدند. سپس باران‌ها آغاز شد، گفتند: یا رسول‌اللَّه کاش می‌فرمودید روی بام را به‌گِل بیندایند. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «نه، سایبانی چون سایبان موسی.» «۱»

۵- قبله مسجد، در رواق‌ها و ارتفاع آن:

مسجد زمانی ساخته شد که مسلمانان در نماز، به سوی بیت المقدس می‌ایستادند و هنوز فرمان الهی نیامده بود که رو به سوی کعبه مشرفه کنند. برای مسجد در جهت قبله (دیوار شمالی) سه رواق بود و هر رواقی را شش ستون. بلندی سقف به ارتفاع قامت انسان بود؛ یعنی حدود ۳/ ۵ ذراع (۱/ ۷۵ متر) «۲» بلندی دیوار مسجد ۵- ۷ ذراع بود (۲/ ۵۰ -۳/ ۵۰ متر) روایت شده که رسول اکرم صلی الله علیه و آله ارتفاع مسجد را ۷ ذراع قرار داد. گویند که «چون پیامبر صلی الله علیه و آله خواست مسجد را بنا کند، فرمود که به من گفته شده- یعنی جبرئیل گفت: سایبانی چون سایبان برادرت موسی که هفت تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۱ ذراع بلندی داشت.» «۱»

۶- درهای مسجد:

بنای نخستینِ مسجد سه در داشت: ۱- دری در آخر مسجد (یعنی به سوی قبله امروزی)؛ زیرا در آن هنگام قبله بیت المقدس بود. «۲» ۲- دری از جانب غربی معروف به «باب عاتکه»، بعدها تا به امروز «باب الرحمه». «۳» ۳- دری به جانب مشرق به نام باب عثمان، بعدها تا به امروز «باب جبرئیل.» «۴» حرزهای هر در از درها از سنگ بود. «۵»

دوم: همکاری رسول خدا صلی الله علیه و آله در بنای مسجد:

اشاره

پیامبر صلی الله علیه و آله خود با جامه‌اش خشت می‌کشید، ردای خود بر داشته بود. چون صحابه چنان دیدند، رداها از دوش بر گرفتند و با آنها خشت و سنگ می‌بردند و خود نیز در بنای مسجد شرکت می‌جستند. پیامبر صلی الله علیه و آله برای تشویق و ترغیب آن‌ها، با آن‌ها کار می‌کرد و هنگامی که با آن‌ها خشت و سنگ می‌کشید می‌فرمود: هذا الِحمالُ لاحمال خیبر هذا أبر ربّنا و أطهر «۱» أللّهمّ انّ الأـجْر أجر الآخرة فارحم الأنصار والمهاجرة «۲» رسول خدا صلی الله علیه و آله به عمد، وزن شعر را در خواندن رعایت نمی‌فرمود و چیزی بر آن می‌افزود یا می‌کاست. خدای تعالی در خطاب به او فرموده است وَما عَلَّمْناهُ الشِّعْرَ وَ ما یَنْبَغی لَهُ «۳» .پیامبر صلی الله علیه و آله می‌خواست کاری کند که همه، آنچنان که باید، کار کنند و هنگامی که رسول خدا صلی الله علیه و آله اینچنین خود را به رنج می‌افکند کسی راحت نگزینَد. پس یکی از مسلمانان می‌گفت: تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۳ لئن قَعَدْنا و النَّبیّ یَعْمَلُ لَذاک مِنّا العَمَلُ المُضَلَّل «۱» و علی بن ابی طالب علیه السلام کار می‌کرد و رجز می‌خواند: لایستوی مَنْ یعمِر المساجدا یَدأبُ فیها قائِماً وَ قاعِداً وَ مَن یُری عن الُغبارِ حائداً «۲» ابن ابی شیبه از جعفر خطمی روایت کند که رسول خدا صلی الله علیه و آله مسجد را بنا می‌کرد و عبداللّه بن رَواحه می‌گفت: یفلح من یعالج المساجداً رسول خدا صلی الله علیه و آله تکرار می‌کرد. ابن رواحه می‌گفت: یتلو القرآن قائماً و قاعداً «۳» رسول خدا صلی الله علیه و آله نیز تکرار می‌کرد. در صحیح بخاری، در باب «بنای مسجد» آمده است: ما خشت خشت حمل می‌کردیم و عَمّار دو خشت دو خشت. رسول خدا صلی الله علیه و آله او را دید، خاک از او تکاند و گفت: «وای که عمّار را مردمی ستم پیشه می‌کشند. عَمّار آنان را به‌بهشت فرامی‌خواند وآنان عَمّار رابه آتش فرا می‌خوانند!» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۴ و عَمّار می‌گفت: پناه می‌برم بر خدا از فتنه‌ها. «۱» آقشهری در روضه خود گوید: جبرئیل نزد پیامبر صلی الله علیه و آله آمد و گفت: ای محمد، خداوند به تو امر می‌کند که برای او خانه‌ای بسازی و بنیان آن را با گِل و سنگ بر آوری. پرسید: ای جبرئیل چقدر دیوارهایش را بالا برم؟ گفت: ۷ ذراع. وگویندکه گفت: ۵ ذراع. چون بنارا آغاز کرد، فرمود: سنگ آوردند. سنگی بر داشت و به دست خود نصب کرد. اصحاب را هم فرمود تا هریک سنگی نهادند. از کسانی‌که در بنای مسجد شرکت داشتند، یکی طَلق‌بن علی‌بن طَلق بن عمرو از مردم یمامه بود در نَجِد، از بنی حَنیفه. ومی‌گوید: نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله رفتم، او مسجدش را بنا می‌کرد ومسلمانان با اوکار می‌کردند. من مسؤول به عمل آوردن گل بودم. بیل را گرفته بودم و آن را زیرورو می‌کردم و رسول خدا صلی الله علیه و آله به من نگاه می‌کرد و می‌گفت: این مرد حنفی گِلکار است. گل‌را به او نزدیک کنید که این‌کار را بهتر از دیگران می‌داند. «۲»

گشتن قبله به سوی کعبه مشرّفه:

مسجد شریف نبوی، به همان وضعی که آن را پیامبر صلی الله علیه و آله و اصحاب بزرگوارش بنا کرده بود، به همان حال بود، تا سال دوم هجری، دقیقاً روز سه شنبه ۱۵ شعبان سال دوم هجری/ ۱۱ ژانویه سال ۶۲۴ م. در این روز قبله از بیت المقدس به سوی

کعبه مشرفه در مکه مکرمه تحّول یافت. شانزدهم یا هفدهم ماه، قبله بیت المقدس بود. پیامبر صلی الله علیه و آله دوست داشت که قبله به سوی کعبه تحوّل یابد. پس این آیه نازل شد: قَدْ نَرَی تَقَلُّبَ تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۵ وَجْهِکَ فِی السَّمَاءِ ...؛ «نگریستنت را به اطراف آسمان می‌بینیم ...» «۱» پس به سوی کعبه گردید. جمعی سفهایِ مردم، که از یهود بودند، گفتند: مَا وَلَّاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمْ الَّتِی کَانُوا عَلَیْهَا قُلْ للَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ یَهْدِی مَنْ یَشَاءُ إِلَی صِرَاطٍ مُسْتَقِیم. «چه خیر آن‌ها را از قبله‌ای که رو به روی آن می‌ایستادند باز گردانید. بگو مشرق و مغرب از آنِ خداست و خدا هر کس راکه بخواهد به راه راست هدایت می کند» «۲» با پیامبر صلی الله علیه و آله مردی نماز گزارد، آنگاه پس از نماز بیرون آمد و بر انصار گذشت که همچنان نماز عصر را به سوی بیت‌المقدس به جای می‌آوردند، بشارت داد که با رسول خدا صلی الله علیه و آله نماز خوانده و او روی به کعبه ایستاده است. مردم نیز گشتند تا روی به کعبه کردند. «۳» سمهودی گوید: پیامبر صلی الله علیه و آله بایارانش درمسجدی که آن راقبلتین «۴» می گویند نماز ظهر می گزارد. چون دورکعت به جای آورد، فرمان شدکه به‌کعبه روی کند. رسول‌خدا به‌سوی کعبه گردید و روبه‌روی ناودان بایستاد. مردان‌به جای زنان رفتند و زنان به جای مردان. از این رو این مسجد را «القِبلَتین» گویند. «۵»

پس از تغییر قبله:

تغییر قبله در مسجد شریف نبوی تغییراتی را سبب شد، این امر سبب تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۶ شده که برخی از مورّخان پندارند که مسجد در سه مرحله ساخته شده؛ زیرا تغییر از بیت المقدس به کعبه، برخی تغییرات را در بنای مسجد در پی داشت. از جمله: ۱- قبله از سمت شمال به سمت جنوب تحول یافت. ۲- دری که در دیوار جنوبی بود بسته شد و به جای آن دری در دیوار شمالی باز شد. ۳- سه ایوان در سمت جنوب، به همان گونه که در سمت شمال بود، ساخته شد. ۴- باب عثمان و باب عاتکه به همان حال باقی ماندند. ۵- صُفّه از سمت جنوب به سمت شمال تغییر مکان داد. ۶- مسجد مناره یا محرابی که در دیوار باشد، نداشت.

صُفّه:

عِیاض گوید: صُفّه (به ضم صاد و تشدید فاء) سایبانی است در آخرِ مسجد پیامبر صلی الله علیه و آله که مساکین و فقرا در آن سکونت می‌کردند. اهل صُفّه منسوب به این مکان هستند. حافظ ذَهَبی گوید: قبله پیش از آنکه تحول یابد، در شمال مسجد بود چون تحول یافت، دیوار بالایی آن مکان اهل صُفّه شد. «۱» صاحب «الدّر الثمین» گوید: صُفّه در رکن شمال شرقی مسجد شریف نبوی بود، در طرف راست قبله، که به سوی بیت المقدس بود. آنجا همچنین مدخل باب عثمان بود، در تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۷ مغرب دکهٔ الاغْواتِ امروزی و کمی به طرف جنوب. از این رو برخی از مورّخان می‌پندارند که دکهٔالأغوات مکان صُفّه بوده است. و حال آنکه حقیقت این‌است که آنجا صُفّه‌ای است که در شرق مکان صُفّه واقع شده، هنگامی که ولیدبن عبدالملک مسجد نبوی را تا این مکان توسعه داد. «۱» ابن سعد در مرسل یزیدبن عبداللّه بن قسیط روایت کند که اهل صُفّه مردمی از اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله بودند؛ فقرایی بودند بدون خانه. در مسجد می‌خوابیدند و جز آنجا جایی نداشتند. «۲» رسول خدا صلی الله علیه و آله با آنان انس داشت. آن‌ها را به خوردنی و آشامیدنی خود دعوت می‌کرد. در شمار عیال او بودند. صحابه نیز یک یا دو و سه نفر از آنها را به خانه می‌بردند و طعام می‌دادند. گاه نیز خوشه‌های رطب را میان دو ستون مسجد می‌آویختند و آن‌ها از آن می‌خوردند تا سیر می‌شدند. ابونُعَیم در «حِلیهٔ الأولیاء» نام آن‌ها را آورده که بیش از صد کس بوده‌اند. مشهورترین اصحاب صفه، ابو هُریره- عبد الرحمان بن صَخر- است. او رنج‌ها ومحنت‌های اهل صُفّه را برای ما تصویر کرده است. از گرسنگی و برهنگی و نیز از طعام خودشان در نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله مطالبی گفته است که باید برای آگاهی از

آن‌ها به کتب تاریخ رجوع کرد. «۳» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۸ سوم: افزودن رسول خدا (ص) ...

سوم: افزودن رسول خدا صلی الله علیه و آله به مسجد بعد از غزوه خیبر (سال ۷ ه. ق.)

اشاره

پس از آنکه رسول خدا صلی الله علیه و آله از غزوه خیبر در محّرم سال ۷ ه./ ژوئیه سال ۶۲۸ م. باز گردید، شمار مسلمانان افزون شده بود و مسجد را گنجایش آن‌ها نبود و توسعه مسجد ضروری می‌نمود. در کنار مسجد زمینی خالی بود از آنِ یکی از انصار، عثمان بن عفّان آن را خرید و داخل در مسجد نمود. سمهودی از خَیْثَمهٔ بن سلیمان روایت می‌کند: که قتاده گفت که زمینی در جنب مسجد بود، پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: چه کسی این زمین را می‌خرد تا مسجد را توسعه دهد «۱» تا خداوند او را همان مقدار از بهشت ارزانی دارد؟ عثمان آن زمین را خرید و بر وسعت مسجد افزود. این دومین توسعه مسجد شریف نبوی بود بر مساحت مسجد؛ در این مرحله ۱۴۱۵ متر مربع افزوده شد، از آن پس مساحت مسجد ۱۰۰ ذراع در ۱۰۰ ذراع شد، یا کمی کمتر (۲۴۷۵ متر مربع). رسول خدا این توسعه جدید را به شیوه الذّکر و الأنثی (نر و ماده) بنا نمود، یعنی از دو خشت یکی به طول و یکی به عرض آن. مسجد که پیش از آن مستطیل بود، اکنون مربع شده بود. پیامبر صلی الله علیه و آله در ایوان‌ها هم ستون‌هایی افزود و شمار ستون‌ها که پیش از این در هر صف شش ستون بود به نُه ستون رسید. و همه ستون‌های اضافه تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۵۹ در جای غربی نبود، بلکه دو ستون از جانب غرب بود و یک ستون از جانب تصویر ص ۵۵ بنای مسجد نبوی در مرحله دوّم شرق. افزونی از جهت شمال ۴۰ ذراع بود. «۱» دیوارها از همان مصالح پیشین و به شیوه نر و ماده بنا شدند. مسجد پس از آنکه توسعه پیدا کرد در میان خانه‌های اطراف محاط شد. و چند در و دریچه بر آن گشوده شد؛ از جمله در این توسعه به خانه‌های زنان پیامبر صلی الله علیه و آله پیوست. شمار ستون‌ها در این مرحله ۲۷ ستون بود، ۷ ستون در طول و ۳ ستون در عرض. «۲» انصار تصمیم گرفتند سقف مسجد را بالا برند تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۶۰ و آن را بیارایند. بدین منظور مالی گرد کردند و نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آوردند و گفتند: یا رسول‌اللّه با این مال مسجدی بساز و آن را زینت کن. تا کی در زیر این برگ‌های نخل نماز بخوانیم؟! فرمود: نمی‌خواهم کاری کنم خلاف آنچه برادرم موسی کرد؛ سایبانی است چون سایبان موسی. «۱» سایبان موسی بلندی‌اش به گونه‌ای بود که چون دست فرا می‌کرد، دستش به سقف می‌رسید.

حجره‌های همسران پیامبر صلی الله علیه و آله:

چون رسول خدا صلی الله علیه و آله مسجد خود بنا کرد، دو خانه برای زنانش عایشه و سوده ساخت. این خانه‌ها نیز همانند مسجد شریف نبوی از خشت و چوب و برگ نخل بنا شده بود. هر خانه مربعی بود که طول هر ضلعش ۸ تا ۹ ذراع؛ یعنی ۴ در ۵/ ۴ متر بود. سقفش نیز کوتاه بود و از درون دست به آن می‌رسید. دیوارها از کیسه‌های مو بود، استوار شده بر چوب عرعر (سرو) آنگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله خانه دیگر ساخت که آخرین آن‌ها در کنار دری بود پهلوی باب عثمان (باب جبرئیل) یعنی؛ تا باب النساء و این دری بود که عمر بن خطاب احداث کرده بود. به طور مؤکد همه خانه‌ها در جانب شرقی و خارج از مسجد بودند ولی به مسجد در داشتند. چهار خانه از این خانه‌ها از خشت بودند با سقفهایی از تنه نخل و پنج خانه دیگر از برگ خرما و اندود شده به گِل بودند. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۶۱ عرض درهایش یک ذراع بود و بلندی‌اش سه ذراع و در پارچه‌هایی از موی سیاه پوشیده. «۱» چهارم: روشنایی مسجد و فرش و بخور سوزی در آن:

چهارم: روشنایی مسجد و فرش و بخور سوزی در آن:

اشاره

مسجد شریف نبوی در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله و در آغاز کار او، چون شب در می‌رسید، با شاخه‌ها و برگ‌های نخل روشن می‌شد. این امر تا بعد از توسعه دوم؛ یعنی سال هفتم ادامه داشت. در سال نهم هجری تَمیم‌الدّاری «۲» به مدینه منوره آمد و دید که مسجد با شاخه و برگ نخل روشن می‌شود. تَمیم الدّاری قندیل‌هایی همراه خود آورده بود و به آن قندیل‌ها، که روغن در آن‌ها می‌سوخت، مسجد را روشن نمود. ابو نُعَیم از ابو هُرَیره روایت می‌کند: که اولین کسی که در مسجد چراغ افروخت، تمیم‌الداری بود. «۳» صاحب استیعاب از سراج غلام تَمیم‌الدّاری روایت می‌کرد: «ما نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمدیم. پنج تن غلامان تمیم‌الداری بودیم. تمیم الداری مرا فرمان داد و من قندیل را که به روغن می‌سوخت روشن تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۶۲ کردم. و تا آن زمان شب‌ها مسجد را به شاخه‌ها و برگ نخل روشن می‌کردند. رسول‌خدا صلی الله علیه و آله پرسید: چه کسی در مسجد ما چراغ افروخت؟ تمیم گفت: این غلام من. پرسید: نامش چیست؟ گفت: فتح. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود از این پس نامش سراج است. آری، رسول خدا صلی الله علیه و آله مرا سراج نامید.» «۱» بدین گونه مسجد با چراغ‌های روغنی روشن شد. بعضی گویند که عمر بن خطاب به شمار چراغ‌ها افزود و این کار بر حسب نیاز بود. برخی از نمازگزاران، که در آخر مسجد بودند، خواستند که چراغ‌های بیشتری روشن گردد. بعضی از مورخان قرار دادن چراغ را در مسجد به عمر نسبت می دهند، هنگامی که نماز تراویح را به جماعت می‌خواندند. «۲» برای خریدن روغن از زمان روشن شدن قندیل‌ها مالی اختصاص یافت. ابن زَباله از یوسف بن مسلم روایت کند که روغن چراغ را از شام می‌آوردند تا اینکه در حکومت جعفر بن سلیمان- آخر- بر مدینه، روغن را از بازار مدینه خریدند. چون داودبن عیسی به سال ۱۹۸ ه. بر مدینه امارت یافت، هزینه روغن چراغ را از بیت المال مسلمانان داد. «۳» او برای کسی که این کار را بر عهده داشت در هر ماه سه دینار مقرر نمود که از بیت المال مسلمانان پرداخت می‌شد. همچنین قندیل‌های شکسته را نیز تعمیر می‌کردند. «۴» این امر تا قرن هفتم هجری ادامه داشت، از آن زمان روغن مخصوص مسجد نبوی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۶۳ از اوقاف مصر می‌رسید. مقدار آن بیست و هفت قنطار (یعنی ۱۳۰ رطل بود و همراه آن صد و شصت شمع سفید بزرگ یا کوچک هم می‌رسید با صد مثقال نَدّ برای بخور سوزی و خوشبوکردن فضای مسجد. «۱» این امر که مقدار روغن ارسالی از مصر به بیش از صد قنطار می‌رسید تا قرن دهم ادامه داشت. «۲» این روغن را اوقاف مصر مخصوص مسجد شریف نبوی می‌فرستاد. در قرن حاضر هم به شیوه‌های امروزی برای روشنی مسجد شریف نبوی کارهای بسیاری صورت گرفته است.

فرش مسجد:

مسجد شریف نبوی در عهد رسول خدا صلی الله علیه و آله به حصیر یا قالی مفروش نبود. زمین را ریگ ریخته بودند تا نمی را که در اثر چکه کردن سقف، به هنگام باریدن باران حاصل می‌شد از بین ببرد. ابو داود در سنن خود از ابو الولید روایت کرده که گوید: از ابن عمر در باب ریگ‌های مسجد سؤال کردم، گفت یک شب باران بارید و زمین مسجد تر شد. مردی در دامن جامه‌اش ریگ آورد و زیر پای خود ریخت. چون رسول خدا نماز را به پایان برد، گفت: چه کار خوبی است این، از آن روز زمین مسجد به ریگ مفروش شد. «۳» امروزه مسجد شریف‌نبوی به قالی‌های فاخر فرش گردیده وکارگاههایی برای بافتن آنها در مساحت‌های مختلف تأسیس شده است.

بخور سوزی در مسجد:

ابن ماجه از واثلهٔ بن اسقَع روایت کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «دور دارید مساجدتان را از بازی کودکان و ورود دیوانگان و خرید و فروش و طرح دعواها و خصومت‌ها در آن و بلند کردن آواز و اقامه حدود و کشیدن شمشیر. بر درگاه‌های مساجد جایی برای شست‌وشو قرار دهید و آنها را به بخور خوشبو سازید.» «۱» از زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله کسانی مأمور بخور سوزی در مسجد بودند و این کار تا به امروز ادامه دارد. پنجم: محراب‌های مسجد شریف نبوی:

پنجم: محراب‌های مسجد شریف نبوی:

«محراب» در لغت به معنای صدر خانه است «۲» یا بهترین مواضع آن و نیز جای ایستادن امام جماعت در مسجد. کلمه محراب چهار بار در قرآن آمده است: ۱- به معنی «خانه»، در این آیه: كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقاً ... «هر زمان که زکریا بر او (بر مریم) داخل می‌شد، نزد او خوردنی می‌یافت.» «۳» ۲- به معنی «مصلّی»، در این آیه: فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۶۵ فِي الْمِحْرَابِ «پس همچنان که در محراب به نماز ایستاده بود فرشتگان ندایش دادند.» «۱» ۳- نیز به معنی «مصلّی» در این آیه: فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ مِنْ الْمِحْرَابِ فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيّاً «از محراب به میان قوم خود بیرون آمد و به آنان اعلام کرد که صبح و شام تسبیح گویید.» «۲» ۴- به معنی «صدر خانه»، در این آیه وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرابَ «آیا خبر آن مدعیان را شنیده‌ای آنگاه که از قصر بالا رفتند؟» «۳» همچنین کلمه «محاریب» یک بار به معنی «مساکن و قصور» آمده، در این آیه: يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِيبَ وَتَمَاثِيلَ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ «برای وی هر چه می‌خواست از بناهای بلند و تندیسها و کاسه‌هایی چون حوض ... می‌ساختند.» «۴» در اشعار قدیم عربی و اشعار جدید آن، واژه «محراب» آمده است: قِفْ بالخشوع کزاهدٍ متعبّد فی رَحْبِ محراب النبیِّ محمّد وارکع لِربِّ العالمین مَهابةً وبحمد رَبِّ الخلق سَبِّح واسجُد «از روی خشوع چون زاهدی عبادت پیشه بر آستان محراب پیامبر، تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۶۶ محمد صلی الله علیه و آله بایست و به درگاه پروردگار عالمیان سر فرود آر و به سپاس و ستایش آفریدگار آفریدگان تسبیح بگوی و سجده نمای.» پیامبر صلی الله علیه و آله نزدیک به شانزده ماه یا هفده ماه به سوی بیت المقدس نماز می‌گزارد. و این بعد از هجرت آن حضرت به مدینه بود. قبله او به سوی بیت المقدس آن ایام در آخر مسجد و در سمت شمال بود، مقابل باب عثمان، نزد ستون پنجم در شمالِ ستونِ عایشه و در غرب جایی که امروز آن را «دکّهٔالاغوات» «۱» می‌گویند. پس از تحوّل قبله به بیت‌الحرام، پیامبر صلی الله علیه و آله قبله را از شمال مسجد به جنوب آن تغییر داد. و دو ماه یا چهار ماه نزد ستون عایشه نمازگزارد. سپس به سوی ستون مخلّقه پیش آمد و چند روز هم در نزد آن به نماز ایستاد. آنجا محل نماز او شد و در آنجا محراب شریف را بنا کردند. هنگامی که عمر بر مساحت مسجد افزود، محراب را در پایان مساحتِ زیاد شده قرار داد، در سمت جنوب. و هنگامی که عثمان بر مساحت مسجد افزود، خود در محراب عثمانی، همان جا که امروز امام می‌ایستد به نماز ایستاد. «۲» مسجد شریف نبوی محرابِ در دیوار فرو رفته نداشت، نه در زمان آن حضرت و نه در زمان خلفای راشدین بعد از او. چنانکه از عبارات مؤکّد منابع تاریخی بر می‌آید، اینگونه محراب‌ها در مسجد شریف نبوی، در عمارت ولید بن عبدالملك اموی به دست عاملش بر مدینه، عمربن عبدالعزیز در سال ۸۸-۹۱: ۷۰۷- ۷۱۰ م. ساخته شد. چنان تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۶۷ بر می‌آید که محراب مسجد شریف نبوی پیش از عمارت ولید جایی مسطّح بود، بدون فرو رفتگی در دیوار یا بدون علامت مشخصه‌ای بر دیوارِ جانب قبله، به سخن عمربن عبدالعزیز استناد می‌کنند که گفت: بیایید در بنای قبله‌تان حاضر باشید و نگویید که عمر قبله ما را تغییر داد. او هر سنگی را که بر می‌داشت سنگ دیگر به جای آن می‌نهاد. «۱» مسلمانان بعدها درساختن محراب‌ها هنرنمایی‌هاکردند وآنها رابا نقوش اسلامی و آیات قرآنی زینت دادند و آن را در صدر مساجد قرار دادند؛ زیرا آنجا مکانِ مناسبِ معنیِ محراب است- چنانکه گفتیم- محراب علامت ممیزه‌ای بود برای سمت قبله که هر مسلمانی بر او واجب است که در نماز روی به قبله کند. «۲» شمار محراب‌ها در مسجد نبوی

متعدد شد تا به شش محراب رسید از این قرار: ۱- محراب نبوی شریف، در روضه شریف، در سمت چپ منبر. ۲- محراب عثمانی، در دیوار سمت قبله و آن همان محراب است که امروز امام مسجد در آن نماز می‌خواند. ۳- محراب سلیمانی، که آن را محراب حَنَفی هم می‌گویند، در مغرب منبر. ۴- محراب فاطمه، در سمت جنوبی محراب تّهجُّد، داخل مقصوره شریفه. ۵- محراب شیخ‌الحرم، که در پشت دکّهٔ الاغوات واقع شده. این محراب در عمارت مجیدیّه احداث شد.

ششم: حجره شریف نبوی:

اشاره

این نام بر خانه رسول خدا صلی الله علیه و آله اطلاق می‌شود؛ خانه‌ای که با عایشه دخت ابوبکر در آنجا می‌زیست. مرقد رسول خدا و ابو بکر و عمر در این خانه است. این خانه در مشرق مسجد شریف نبوی واقع شده و دَرِ آن به روضه شریفه باز می‌شود. رسول خدا صلی الله علیه و آله در حجره عایشه به رفیقِ اعلی پیوست؛ زیرا از دیگر زنان اجازت خواسته بود که در خانه عایشه باشد تا او پرستاریش کند. پس از وفات رسول خدا صلی الله علیه و آله بر سر اینکه در کجا به خاکش سپارند، میان اصحاب گفتگو شد. ابو بکر گفت: از پیامبر شنیده است که فرمود: هر پیامبری در همانجا که جانش را می گیرند دفن می‌شود. «۱» پس او را در همان حجره دفن کردند و قبر شریف در سمت جنوبی حجره بود. عایشه در قسمت شمالی خانه زندگی می کرد و میان او و قبر، پرده‌ای نبود و چون ابوبکر از دنیا رفت اجازه داد که او را نیز در کنار پیامبر صلی الله علیه و آله دفن کنند، در یک ذراع فاصله سر او مقابل کتف‌های پیامبر صلی الله علیه و آله بود. عایشه باز پرده نصب نکرد و گفت یکی شوهر من است و یکی پدرم. چون عمر از دنیا رفت و اجازه دادکه او را نیز در همان حجره دفن‌کنند، در یک ذراع فاصله و سر او مقابل کتف‌های ابوبکر، در این هنگام میان خود و قبرها پرده‌ای افکند؛ زیرا تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۶۹ عمر مَحْرم او نبود. «۱» بعضی از علما گویند مکان خالیِ موجود در حجره شریفه، قبر عیسی علیه السلام خواهد بود. اما فاطمه علیها السلام مرقدش در حجره شریفه نیست، آن گونه که بعضی از مورّخان گفته‌اند- بلکه دخت پیامبر صلی الله علیه و آله در بقیعِ غَرْقَد مدفون گشته‌است. در آثار و احادیث آمده است که ملائکه برگرد قبر شریف، شب و روز طواف می‌کنند و بر پیامبر صلی الله علیه و آله صلوات می‌فرستند؛ دارمی و بیهقی نیز این روایت را آورده‌اند. «۲» در حجره شریفه چند بار اصلاحات وترمیمات صورت گرفته است که ما به طور اختصار آن‌ها را ذکر می‌کنیم: ۱- عمر بن خطاب، هنگامی که در سال ۱۷ ه. مسجد شریف را توسعه داد، جاهایی را که از چوب و برگ نخل بود به دیوار بدل کرد. ۲- ولید بن عبدالملک در سال ۸۸- ۹۱ ه. مسجد را توسعه داد و عمر ابن عبدالعزیز عامل او در مدینه حجره شریفه را تجدید بنا کرد، به همان مساحتی که سرای رسول خدا بنا شده بود. سپس در اطراف حجره دیواری پنج ضلعی کشید؛ به گونه‌ای که قسمت آخر آن مثلث بود تا به خانه کعبه شباهت نیابد. ۳- در سال ۵۵۷ ه. الملک العادل نورالدین شهید، خندقی در اطراف حجره شریف حفر کرد و در آن سرب ریخت تا کسی نتواند به جسد شریف رسول خدا دست یابد. ۴- در سال ۶۶۸ ه. الملک الظاهر بیْبرس مقصوره‌ای از چوب ساخت که سه در داشت. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۷۰ ۵- در سال ۶۹۴ ه. الملک العادل زین‌الدین کتبغا بر دیوارهای مقصوره افزود تا آن را به سقف رسانید. ۶- در سال ۶۷۸ ه. سلطان محمدبن قلاوون الصالحی گنبدی بالای حجره شریفه برآورد که از پایین مربع بود و از بالا هشت ضلعی و آن را به الواح سرب پوشید. ۷- در سال ۸۸۱ ه. الناصر حسن‌بن‌محمدبن قلاوون گنبد راتجدیدکرد. ۸- در سال ۸۸۶ ه. گنبد به سبب آتشی که در مسجد افتاد، آسیب دید. ۹- در سال ۸۸۷ ه. در عهد سلطان قایتبای گنبد تجدید بنا شد و برای آن پایه‌های محکمی در زمین مسجد نصب شد و آن را با آجر برآوردند و برای مقصوره شریفه هم از جهت قبله پنجره‌هایی از مس ساختند. در بالای آن هم پنجره‌ای مشبک ترتیب دادند اما در

جانب شمالی و شرقی و غربی پنجره‌ها از آهن بود و در بالای آن تزییناتی از مس. و در آن ۷۶ طاق. ۱۰- در سال ۸۹۲ ه. بنای گنبد با گچ سفید تجدید شد و این هنگامی بود که بالای گنبد شکاف برداشت و این نیز در عهد سلطان قایتبای بود. ۱۱- در سال ۱۲۳۳ ه. در عهد سلطان محمود بن عبدالحمید (عثمانی) بنای گنبد برای آخرین بار تجدید شد؛ زیرا در زمان او گنبد شکاف برداشت. او دستور به خراب کردن قسمت بالای آن و تجدید بنای آن صادر کرد و این گنبد است که هنوز برپاست. ۱۲- در سال ۱۲۵۳ ه. سلطان عبدالحمید عثمانی فرمان داد گنبد را به رنگ سبز رنگ کنند. و از آن پس آن را «القبهٔ الخضراء» نامیدند و حال آنکه پیش از آن، آن را «القبهٔ الزرقاء» «۱» می گفتند، یا «القبهٔالبیضاء» یا تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۷۱ «القبهٔالضیحاء». از زمان ملک عبد العزیز سعودی، اهتمام به حفظ حجره شریفه و قبهٔ الخضراء بسیار شده؛ همان بنای عثمانی بر جای است ولی در استواری و ترمیم آن کوشش بسیار می‌شود و چنین است توجه و اهتمام به حجره شریفه.

درهای حجره شریفه

حجره شریفه که آن را «المقصورهٔ الشریفه» نیز می گویند، شش در دارد از این قرار: ۱- درِ جنوبی به نام «باب التوبه»، بر آن در صفحه‌ای است از نقره که بر آن تاریخ ساختنش- سال ۱۰۲۶ ه.- نوشته شده است. ۲- درِ شمالی که آن را «بابالتهجّد» نامیده‌اند. ۳- درِ شرقی که به «باب فاطمه» موسوم است. ۴- در غربی یا «بابالنّبی» (معروف است به بابالوُفود). ۵- دری در طرف راست مثلث، داخل مقصوره. ۶- دری در طرف چپ مثلث، داخل مقصوره. نخستین کسی که بر مرقد رسول خدا صلی الله علیه و آله جامه پوشید، خیزران مادر هارون الرشید بود. سپس ابن ابی‌الهیجاء وزیر مصری، سپس المستضیء جامه‌ای از دیبای بنفش فرستاد، پس از دو سال. سپس خلیفه الناصر جامه‌ای از دیبای سیاه. سپس هر شش سال جامه‌ای از مصر فرستادند از دیبای سیاه و المرزکش به حریر سفید، با طرازی زرین یا سیمین. سپس آل عثمان جامه کعبه را مهیا می‌نمودند. و اولین کسی‌که بر درها پرده افکند، عبیداللّه الحارثی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۷۲ بود به سال ۱۳۸ ه. «۱» تصویر ص ۶۵ گنبد سبز طول ضلع دیوار مسی در خارج مقصوره ۱۶ متر بود، در دو ضلع شمالی و جنوبی. و ۱۵ متر در دو ضلع شرقی و غربی. و طول اضلاع از داخل بین ۴- ۵- ۶ متر، ارتفاع حجره تقریباً ۸ متر و ارتفاع عرصه مخمس از زمین مسجد حدود ۷ متر است. «۲»

هفتم: روضه شریفه

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «بین خانه و منبر من روضه‌ای است از روضه‌های بهشت.» «۱» مورخانی که درباره مسجد شریف نبوی نوشته‌اند، معتقدند که روضه مطهر مکانی است میان خانه رسول خدا صلی الله علیه و آله و خانه عایشه و منبر شریف. اقوالی هم در معین کردن حدود آن آمده است که روضه در جانب شرقی خانه عایشه است و در جانب غربی منبر شریف. سمتِ جنوبی آن قبله است. و سمت شمالی خطی است موازی با پایان خانه عایشه. مساحت روضه ۳۳۰ متر مربع است؛ زیرا طول آن ۲۲ متر است و عرضش ۱۵ متر. «۲» روضه‌ای که‌امروزه درآن نماز می‌خوانند، همه روضه‌ای که رسول خدا صلی الله علیه و آله از آن خبر داده، نیست؛ زیرا قسمتی نه چندان کم از آن در بنایی که اطراف حجره شریفه به امر ولید بن الملک برآورده شد، داخل گردیده است؛ یعنی زمانی که عمربن عبدالعزیز دیوار پنج ضلعی راگرداگرد حجره شریفه کشید. «۳» نماز در روضه شریفه از هر مکان دیگری در مسجد، افضل است. مگر نماز واجب در صف اول- و لو اینکه خارج از روضه باشد- و این افضل است از اینکه در روضه باشد. زائرانی که به زیارت روضه شریفه می‌روند مشتاقند که نمازهای نافله را در روضه شریفه به جای آرند. ابن‌القاسم گوید: بهترین موضع برای گزاردن نمازهای نافله، مسجد رسول خداست و در روضه شریفه و در تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۷۴ نمازهای واجب صف اول. «۱» تصویر ص ۶۵ حجره شریف نبوی از جنوب تصویر ص ۶۵ حجره شریف نبوی از

غرب تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۷۵

هشتم: ستون‌های مشهور در مسجد نبوی

اشاره

همـانگونه که پیشتر گـذشت، سـتون‌های مسـجد شـریف نبوی در زمـان پیـامبر صـلی الله علیه و آله از تنه نخـل بود. وقتی می‌گوییم «ساریه» مقصودمان سـتونی است که در جای آن نهاده شـده. کسانی که مسـجد را توسـعه می‌دادنـد سـعی می‌کردند سـتون‌ها را در همان جایی قرار دهند که در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله بوده است. ستون‌هایی که در مسجد شریف نبوی، در قسمت قبله‌ای آن مشاهده می‌کنیم، در عهد سـلطان عبدالمجید نصب شده‌اند. از آن‌ها هشت سـتون مشهورند و برباقی ستون‌ها برتری دارند و آن‌ها را ویژگی‌هـایی است که دیگر سـتون‌ها را نیست: ۱- سـتون مخلّقه یا علم مصـلای پیامبر صـلی الله علیه و آله. ۲- سـتون قرعه یا ستون عایشه. ۳- سـتون توبه یا ستون ابولُبابه. ۴- ستون سریر. ۵- ستون محرس. ۶- ستون وُفود. ۷- سـتون مربع قبر. ۸- ستون تهجّد. این ستون‌ها هریک نام خود را ازرسول خدا صلی الله علیه و آله گرفته‌اند و اینک به طور مختصر به شرح آن می‌پردازیم:

۱- ستون مُخَلَّقه

آن را عَلَم رسول‌اللَّه صـلی الله علیه و آله نیز می‌گویند. «مخلّقه» به معنای خوشـبو و معطر است. از «خَلوق» می‌آید؛ یعنی بوی خوش. گوینـد که عثمان‌بن مظعون در مسـجد آب دهن افکنـد، بـدین سـبب اندوهگین شد، زنش سـبب اندوهش را پرسـید. گفت: چیزی نیست مگر آنکه به هنگام نماز به قبله مسـجد آب دهن افکنـده‌ام. زنش به مسـجد رفت و جایی را که شویش آب دهن انداخته بود شست و خوشـبو کرد و آن زن نخسـتین کسـی است که مسـجد را خشـبو کرده است. «۱» جابربن عبـداللَّه گوید: نخستین کسـی که مسـجد را با بوی خوش معطر نمود، عثمان بن عَفّان بود. «۲» سـپس خیزران، مادر هارون الرشید، در سال ۷۰ ه. حج به جای آورد و فرمان داد تا مسجد را خشبو کنند. این کار به وسیله خازنه او «مؤنسه» انجام گرفت. او همه مسجد و حجره پیامبر صلی الله علیه و آله را خشبو ساخت. «۳» سـمهودی از ابن زَباله روایت کند که پیامبر صلی الله علیه و آله پس از تحول قبله بیش از ده روز در آنجا نماز به جای آورد. «۴» سَـلَمهٔ بن الاکوع می‌کوشـید تا نمازش را در نزد این سـتون به‌جای آرد. سبب پرسیدند، گفت: «دیدم رسول خدا صلی الله علیـه و آله را که چنین می‌کرد.» «۵» مالک گوید: دوست داشـتنی‌ترین مکانها در مسـجد شریف نبوی صلی الله علیه و آله در نمازهای نافله، آنجاست که سـتون مُخلّقه تعبیه شده و اما نماز واجب در تعمیر و توسـعه مسـجد شریف نبوی، ص: ۷۷ صف‌های اول افضل است. «۱»

۲- ستون قرعه

این سومین سـتون است از منبر و سومین سـتون است از قـبر و سومین سـتون است از قبله. آن را سـتون مُخلّقه گوینـد و نیز به سـتون عایشه معروف است و هم به سـتون مهاجرین. اما سـبب نامگـذاری آن به «سـتون قرعه»، روایتی است که طبرانی در اوسط از عایشـه نقـل می‌کنـد. که پیـامبر صـلی الله علیه و آله گفت: در مسـجد زمینی است پیش از این سـتون، که اگر مردم می‌دانسـتند بر آن قرعه می‌زدند. بس نگریسـتند در کنار آن سـتون جمعی از صـحابه و فرزندان مهاجران بودند؛ یعنی آن ستون قرعه است. «۲» و امّا «ستون عایشه»، آن را بـدین نام نامیدنـد؛ زیرا عایشه عبداللَّه ابن زبیر را از فضـیلت آن سـتون خبر داد. او برخاست و در نزد آن نماز گزارد. «۳» و امّـا سـبب آن کـه آن را سـتون «مهـاجرین» نامیدنـد، چـون مهـاجرین قریش در نزد آن جمع می‌شدنـد. این مجلس را مجلس

مهاجرین می‌گفتند. سمهودی از زید بن اسلم روایت می‌کند که گفت: من جای پیشانی رسول خدا صلی الله علیه و آله را در نزد این ستون دیدم. و گویند که دعا در آنجا مستجاب می‌شود. «۴»

۳- ستون توبه

این چهارمین ستون از منبر و دومین ستون از قبر و سومین ستون از قبله است. به «ستون ابولُبابه»، رِفاعهٔ بن عبدالمُنذِر هم مشهور است و او یکی از سران بود. سبب نامیدنش به این نام این است که چون بنی‌قریظه با ابولُبابه که هم‌پیمان (حلیف) آن‌ها بود مشورت کردند که آیا به حکم رسول خدا صلی الله علیه و آله گردن نهند یا نه، او با دست اشاره به گردن خود کرد؛ یعنی سر همه بر باد خواهد رفت. ابولُبابه گوید: هنوز از آنجا قدمی برنداشته بودم که دانستم به خدا و رسول او خیانت کرده‌ام و این آیه نازل شد: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَاتَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید می‌دانید که نباید به خدا و پیامبر خیانت کنید و در امانت خیانت ورزید» «۱» ابولُبابه نزد پیامبر صلی الله علیه و آله بازنگردید، بلکه به مسجد رفت و خود را به ستونی که در موضع این ستون توبه بود بست و سوگند خورد که خود را باز نکند و کسی هم او را باز نکند تا پیامبر صلی الله علیه و آله خود او را باز نماید و توبه‌اش قبول شود. چون پیامبر صلی الله علیه و آله خبر یافت فرمود: اگر به نزد من می‌آمد از خداوند برای او آمرزش می‌خواستم ولی حال‌که چنین کرده من نمی‌توانم او را بازکنم تا خداوند توبه‌اش را بپذیرد. پذیرفته شدن توبه او بر رسول خدا صلی الله علیه و آله نازل شد و او در خانه امّ سَلَمه بود. امّ سَلَمه سحرگاهی شنید که پیامبر صلی الله علیه و آله می‌خندد. پرسید: ای رسول‌اللَّه، سبب خنده چیست؟ خدا همواره شما را خندان سازد. گفت: توبه تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۷۹ ابولُبابه پذیرفته گردید. امّ سلمه گفت: آیا من این بشارت به او ندهم؟ فرمود: بلی بشارتش ده. امّ سَلَمه بر در حجره خود ایستاد و گفت: ای ابولُبابه بشارت باد تو را که خدا توبه‌ات را قبول کرد. در این هنگام مسلمانان آهنگ گشودن او کردند. ابولُبابه گفت: نه به خدا، می‌خواهم که پیامبر صلی الله علیه و آله خود مرا بگشاید. پیامبر بعد از نماز صبح که از کنار او می‌گذشت او را بگشود. «۱» از آن پس این ستون را ستون توبه نامیدند.

۴- ستون سریر (تخت)

ستون سریر در مشرقِ ستون توبه است، پیوسته به پنجره مُشرف بر روضه شریفه. اینجا محل اعتکاف رسول خدا صلی الله علیه و آله بود. آن حضرت را در اینجا تختی بود از برگ‌های نخل و نیز بالشی بود بر روی آن که بر آن تکیه می‌داد. «۲» بعضی گویند که پیامبر صلی الله علیه و آله تخت را کنار ستون توبه نهاده بود. تا آنجا که بدربن فرحون گوید: ستون سریر همان ستون توبه است. «۳» می‌توان گفت که سریر گاه در کنار ستون توبه بوده و گاه در کنار ستون سریر. بدربن فرحون روایت کند که برای پیامبر صلی الله علیه و آله به هنگام اعتکاف، پشتی یا بالشی می‌گذاشتند بر تختی از چوب و برگ نخل. این تخت را میان ستونی که امروز روبه‌روی قبر شریف است و قندیل‌ها، جای می‌دادند. پیامبر صلی الله علیه و آله بر آن دراز می‌کشید. «۴» ابو وحره (به حای بی‌نقطه) سعدی در ابیاتی در مدح آل زبیر، از این تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۰ تخت یاد می‌کند؛ زیرا جای نشستن آن‌ها نزدیک آن بود. و آنها را «اهل‌السریر» و «اهل صدر المسجد» خوانده است.

۵- ستون محرس

این ستون، پشت ستون سریر است از جانب شمالی. در مقابل دریچه‌ای که رسول خدا صلی الله علیه و آله هنگامی که در خانه عایشه بود از آن می‌گذشت و برای نماز به روضه شریفه می‌آمد. آن را «ستون محرس» از آن جهت می‌گفتند که علی ابن ابی‌طالب

علیه السلام برای حراست و حفاظت از پیامبر صلی الله علیه و آله در کنار آن می‌نشست. «۱»

۶- ستون وفود

این ستون پشت ستون محرس بود از جانب شمال. پیامبر صلی الله علیه و آله در آنجا می‌نشست تا وفود عرب را که نزد او می‌آمدند ملاقات کند. آنجا را «مجلس القلاده» هم می گفتند، سران و افاضل صحابه در آنجا می‌نشستند. «۲»

۷- ستون مربع قبر

این ستون در قسمتی بود که عمربن عبدالعزیز ساخته بود، آنجا که دیوار غربی به سمت شمال منحرف می‌شود، در صف ستون وفود؛ معنی‌اش این است که آن داخل دیوار محیط بر قبر شریف است و کسی که به زیارت مسجد شریف می‌رود، نمی‌تواند آن را ببیند. «۳» سمهودی گوید، مردم نمی‌باید به سوی این ستون نماز بگزارند، به سبب پنجره‌هایی که گرد حجره شریفه را گرفته‌اند تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۱ و درِ آن بسته است. «۱» این ستون را «مقام جبرئیل» هم می گویند. در آنجا درِ خانه فاطمه علیها السلام دخت رسول خدا صلی الله علیه و آله است که علی بن ابی‌طالب از این در داخل می‌شد. در فضیلت این ستون روایتی است از ابی‌الحمراء که گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله را دیدم که چهل روز بر در خانه علی و فاطمه و حسن و حسین آمد و دست بر چهارچوب در نهاد و می گفت: سلام بر شما اهل بیت؛ یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمْ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَیْتِ وَیُطَهِّرَکُمْ تَطْهِیراً؛ «ای اهل بیت، خدا می‌خواهد پلیدی را از شما دور کند و شما را پاک دارد.» «۲»

۸- ستون تهجد

این ستون پشت خانه فاطمه علیها السلام دخت رسول خدا صلی الله علیه و آله در جانب شمالی واقع شده. نزد آن محراب کوچکی است که چون کسی روبه‌روی آن ایستد، ستون در سمت چپِ او، روبه‌روی در جبرئیل علیه السلام که سابقاً به باب عثمان معروف بود واقع شده. بر سنگ مرمری که در آنجا نصب است نوشته شده: «هذا مُتَهُجَّد النّبی صلی الله علیه و آله» «اینجا مکانِ تهجُّد (نافله شب) پیامبر صلی الله علیه و آله است.» «۳» سمهودی در باب فضیلت نماز در نزد این ستون روایاتی آورده است؛ از جمله آنکه سعید بن عبداللَّه بن فُضیل گوید: محمد بن حنفیّه بر من گذشت و من در آنجا نماز می گزاردم. پرسید: می‌بینم که نزد این ستون ایستاده‌ای آیا تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۲ چیزی درباره آن شنیده‌ای؟ گفتم: نه. گفت: جای خود را رها مکن که مصلای رسول خدا بوده، هنگام ادای نافله شب. «۱»

نهم: مناره مسجد شریف نبوی

پیش از آنکه فرمان اذان در رسد، منادیِ رسول خدا صلی الله علیه و آله مردم را ندا می‌داد: «الصلاهٔ جامعهٔ» پس مردم گرد می‌آمدند. چون قبله از بیت‌المقدس به کعبه تحوّل یافت، فرمان اذان داده شد. رسول خدا صلی الله علیه و آله در اندیشه اذان بود. بعضی برای گردآوردن مسلمانان در مسجد، گفتند بوق بزنند و بعضی گفتند: ناقوس. در این احوال عبداللَّه بن زید خزرجی نزد پیامبر صلی الله علیه و آله آمد و گفت: دیشب در خواب مردی را دیدم که دو جامه سبز بر تن داشت و ناقوسی در دست. به او گفتم که این ناقوس را می‌فروشی؟ گفت: برای چه می‌خواهی؟ گفتم: می‌خواهم به آن، مردم را به نماز فراخوانم. گفت: نمی‌خواهی تو را به بهتر از این راه بنمایم؟ پرسیدم: آن چیست؟ گفت: بگو: اللَّه اکبر، اللَّه اکبر، تا آخر اذان. خزرجی خواب خود را برای پیامبر بیان کرد، پیامبر فرمود: اگر خدا خواهد خوابی است راست پس برخیز نزد بلال برو و این کلمات را به او بیاموز تا با

صدای بلند بخواند؛ زیرا صدای او خوش‌تر از صدای تو است. مسجد شریف نبوی، نه در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله برای اذان گفتن مناره داشت و نه در عهد خلفای راشدین. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۳ بلال بن رَباح برای بانگ نماز صبح بر بام خانه زنی از بنی‌نجار می‌ایستاد. ابن اسحاق نقل کرده که عروهٔ بن زبیر از زنی از بنی نجار روایت می‌کند که گفت: بامِ خانه من از خانه‌های اطراف مسجد بلندتر بود و بِلال هر صبح بر بام خانه من می‌رفت و اذان می‌گفت. او هر سحر به منزل من می‌آمد و می‌نشست تا وقت فجر در رسد. چون طلوع فجر را می‌دید بر بام می‌شد و می‌گفت: «أللّهمّ انّی أحمَدُکَ وَ اسْتَعِینُکَ عَلی قُرَیش أن یُقِیمُوا دینک» سپس آواز به اذان بلند می‌کرد. «۱» بعضی نیز گفته‌اند که بلال بر ستونی در خانه عبداللّه بن عمر می‌ایستاد. و آن هفت پله داشت و در جوار مسجد شریف نبوی بود. از آنچه گذشت معلوم شد که نیاز به مکان بلندی برای اذان، مسلمانان را در مدینه منوره واداشت که جای اذان را از بام مسجد به بلندترین بام منازل مجاور برند بعدها بر بام مسجد شریف نبوی، تا آنجا که سال‌ها بعد مناره‌ها ساختند و ما در آینده به ذکر آن‌ها خواهیم پرداخت.

دهم: منبرهای مسجد شریف نبوی

اشاره

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «بین خانه من و منبرم روضه‌ای است از روضه‌های بهشت». «۲» انس روایت کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «گستره تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۴ حوض من به اندازه وسعت «ایله» «تاصَنعا» ی یمن است و در آنجا به شمار ستارگان آسمان ابریق هست» «۱» و جابر از پیامبر صلی الله علیه و آله روایت کرده که «هرکه نزد منبر من به دروغ سوگند خورد، حتی برای یک مسواک سبز جایگاهش پر از آتش خواهد شد». «۲» منبری را که امروز در مسجد شریف است، با آن منبری که رسول خدا صلی الله علیه و آله بر آن قرار می‌گرفت، تفاوت‌ها و دگرگونی‌های بسیار است. مسلمانان شمارشان افزون شد و مسجد گسترش یافت و وفدها (هیأت‌های اعزامی) پی‌درپی به دیدار او سبقت می‌گرفتند تا سخنش را بشنوند و به اسلام داخل شوند. پیامبر صلی الله علیه و آله اگر سخنش به درازا می‌کشید بر تنه نخلی تکیه می‌داد. چنانکه ابن بُرَیده از پدرش روایت می‌کند که رسول خدا صلی الله علیه و آله بر سر پا سخن می‌گفت. سخنش به درازا می‌کشید، و ایستادن بر او دشوار می‌آمد. تنه نخلی آوردند و در زمین کردند و پیامبر در پهلوی آن ایستاد. از آن پس، هرگاه برپای ایستادنش به هنگام سخن گفتن به درازا می‌کشید بر آن تکیه می‌داد. مردی که به مدینه آمده بود آن حالت را دید و به کسی که در کنارش بود گفت: اگر بدانم که محمد از کار من خوشش می‌آید برایش جایگاهی می‌سازم که بر آن بایستد و اگر خواهد بر آن بنشیند. این خبر به رسول خدا صلی الله علیه و آله رسید، فرمود: آن مرد را نزد من بیاورید. چون آوردند او را فرمان داد که بسازد. پیامبر صلی الله علیه و آله در آنچه او ساخته بود، احساس راحت کرد. چون از آن تنه درخت دور شد و آهنگ آن پلکان کرد، تنه درخت ناله کرد؛ همانند ناقه که بچه‌اش از تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۵ او دور شود. بُرَیده از پدرش روایت می‌کند که چون رسول خدا صلی الله علیه و آله ناله آن تنه درخت را شنید بازگشت و دست بر آن نهاد و فرمود: یکی از این دو را اختیار کن، یا تو را در همان جایی که بوده‌ای می‌نشانم یا در بهشت که از نهرها و چشمه‌هایش سیراب شوی و نیکو برویی و میوه دهی و اولیای خدا از میوه‌ات بخورند؟ گویند که او سخن رسول خدا صلی الله علیه و آله را شنید و در پاسخ دو بار گفت: «آری پذیرفتم». از پیامبر سؤال شد، فرمود: «دوست دارد که او را در بهشت بنشانم». «۱» انس روایت کند که رسول خدا صلی الله علیه و آله روز جمعه‌ای خطبه‌های نماز جمعه را می‌خواند و او در کنار تنه درختی که بر آن تکیه می‌داد، ایستاده بود. چون مردم بسیار شدند، فرمود: برای من منبری ترتیب دهید. برای او منبری ساختند که دو پله داشت. چون بر آن منبر نشست، آن ستون چوبی ناله کرد. انس گوید که من در مسجد بودم

صدای زاری او را چون صدای ناله عاشقان شنیدم و او همچنان می‌نالید تا پیامبر صلی الله علیه و آله از منبر فرود آمد و آن را در آغوش کشید و ستون ساکت شد. چون حسن این حدیث را شنید، گریست. سپس گفت: «ای بندگان خدا، چوب به سبب مکانتی که رسول خدا در نزد خدا دارد، به شوق او می‌نالد و می‌زارد. شما سزاوارترید که مشتاق دیدار او باشید.» «۲» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۶ ابن عباس گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله تکیه به تنه درخت داده، سخن می‌گفت. مردی رومی نزد او آمد، پیامبر صلی الله علیه و آله به او فرمود: «برای من منبری بساز که بر آن سخن گویم». و او همین منبر را که می‌بینید ساخت، چون از کنار ستون برخاست که بر آن فرا رود، آن تنه درخت نالید چنانکه ناقه برای بچه‌اش می‌نالد. پیامبر صلی الله علیه و آله از منبر فرود آمد و آن را در آغوش گرفت، درخت ساکت شد. فرمود: برای او جایی را کنند و درخت را در آن نهادند. «۱» ابن نجار گوید: بلندی منبر دو ذراع و یک وجب و سه انگشت بود و عرض آن اندکی بیش از یک ذراع. بلندی تکیه‌گاهش که رسول‌اللّه بر آن تکیه می‌داد یک ذراع و طول دو برآمدگی که هنگام نشستن بر منبر بر آن دست می‌گرفت یک وجب و دو انگشت بود. «۲» و یحیی از ابن ابی زناد روایت کرده که گفت: پیامبر صلی الله علیه و آله بر جایگاه می‌نشست و پاها را روی پله دوم می‌گذاشت. ابوبکر بر پله دوم می‌ایستاد و چون می‌نشست، پاها را روی پله اول می‌گذاشت. عمر روی پله پایین می‌ایستاد و چون می‌نشست و پاها را بر زمین می‌نهاد. شش سال بر این حالت بود. چون عثمان به خلافت رسید به همان موضع که پیامبر صلی الله علیه و آله می‌نشست قرار گرفت. «۳» عثمان نخستین کسی بود که بر منبر تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۷ پارچه‌ای قبطی پوشید. «۱» بعدها پله‌های منبر زیاد شد و صورت‌های گوناگون یافت. گاه از چوب ساختند و گاه از مرمر یا سنگ. و در آتیه خواهیم دید.

تغییرات منبر مسجد شریف نبوی:

۱- منبر در عهد رسول خدا صلی الله علیه و آله و خلفای راشدین دو پله داشت و یک جایگاه نشستن؛ همان گونه که گفتیم. ۲- چون دولت اموی روی کار آمد، معاویهٔ بن ابی‌سفیان بر پله‌ها افزود و آن را در شش پله و یک جایگاه نشستن ساخت. ۳- در دولت عباسی بعضی خلفا بنای منبر را بر حسب پیشرفت صناعت تجدید کردند. ۴- در سال ۶۵۴ ه. مسجد شریف نبوی آتش گرفت و منبر هم طعمه حریق شد. الملک المظفر فرمانروای یمن منبر جدیدی فرستاد که دو گوی جای دست گرفتن داشت آن را در جای منبر مسجد شریف نبوی نصب کردند. مدت ده سال بر آن سخن گفته شد. ۵- در سال ۶۶۴ ه. الملک‌الظاهر بَیبرس بندُقداری منبر جدیدی فرستاد منبر فرمانروای را برداشتند و منبر او را به جایش نهادند. بر این منبر تا سال ۷۹۷ ه. که در آن موریانه افتاد، ادای سخن کردند. ۶- در سال ۷۹۷ ه. الملک‌الظاهر برقوق منبر تازه‌ای فرستاد، آن را در جای منبر بَیْبُرس نصب نمودند. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۸ ۷- در سال ۸۲۰ ه. المؤید شیخ، منبری فرستاد که در محل نصب منبر برقوق گذاشته شد. ۸- در سال ۸۸۶ ه. در مسجد شریف نبوی آتش افتاد و منبر المؤید شیخ سوخت مردم مدینه منبری از آجر ساختند و آن را در گچ و آهک گرفتند و در مکان آن جای دادند. ۹- در سال ۸۸۹ ه. الملک‌الأشرف قایتبای، منبری از مرمر فرستاد، منبر آجرِی مردم مدینه را خراب کردند و آن رابه جایش گذاشتند. ۱۰- در سال ۹۹۸ ه. سلطان مراد عثمانی منبری از مرمر فرستاد، در نهایت ابداع و دقت و زیبایی با نقشهای جالب، آن را در آب طلا گرفته بودند. منبر قایتبای را به مسجد قُبا بردند و منبر سلطان مراد را جای آن نهادند. و آن همین است که اکنون در مسجد شریف نبوی موجود است. «۱» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۸۹ تصویر ص ۸۰ منبر سلطان مراد در سال ۹۹۸ ه: ۱۵۹۸ م. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۹۰ صفحه سفید

فصل سوم: مسجد شریف نبوی در خلال سالهای ۱۱ تا ۶۵۶ ه.: ۶۳۲ تا ۱۲۵۸ م.

اول: مسجد شریف نبوی در عهد ابوبکر (۱۱– ۱۳ ه.: ۶۳۲– ۶۳۴ م.)

مدت خلافت ابوبکر کوتاه بود؛ از سال یازدهم تا سیزدهم هجری. او بر مسجد شریف هیچ نیفزود مگر آنکه چند ستون را که حاجت به تعمیر داشتند، یا تجدید کرد، یا تعمیر نمود. عباسی در عمدةالأخبار گوید که ابوبکر هیچ بر مسجد شریف نیفزود؛ زیرا در سالهای معدودِ خلافتش، سرگرم جنگ با اهل ردّه بود. «۱» سمهودی از ابو داود روایت کند که ستون‌های مسجد در عصر خلافت ابوبکر رو به ویرانی بود. ابوبکر بانصب تنه‌های نخل آنها را تجدیدکرد. «۲» مسجد شریف نبوی در مدت خلافت ابوبکر به همان حال که رسول خدا صلی الله علیه و آله بنا کرده بود باقی بود. چون ابوبکر در ۲۲ جمادی‌الثانی سال ۱۳ ه./ ۲۳ اوت تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۹۴ سال ۶۳۴ م. درگذشت، او را در جوار قبر شریف رسول خدا صلی الله علیه و آله دفن کردند و عمر بن خطاب عهده‌دار امر خلافت شد.

دوم: مسجد شریف نبوی در عهد عمر (۱۳– ۲۳ ه.: ۶۳۴– ۶۴۴ م.)

اشاره

پس از مرگ ابوبکر، با عمر بیعت شد و این در نیمه سال سیزدهم هجری بود. در عصر او اسلام در سراسر جزیرةالعرب منتشر شد و از آنجا قدم به بیرون نهاد. مسجد شریف نبوی به همان حال که در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله بود باقی بود تا سال ۱۷ ه. که شمار مسلمانان در مدینه افزون گردید و از اطراف و اکناف بلاد اسلامی وفدها و زائران، روی به مدینه نهادند. در چنین حالی مسجد شریف گنجایش مردم را نداشت. از او خواستند که بر وسعت مسجد بیافزاید. گفت: آری اگر از رسول خدا نشنیده بودم که می‌فرمود: «می‌خواهم به قبله مسجدمان بیافزایم» چیزی بر آن نمی‌افزودم. «۱» و رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: اگر این مسجدِ من تاصنعاء هم وسعت یابد، جزو مسجد من خواهد بود. «۲» و بخاری روایت کرده که: مسجد در زمان رسول‌اللّه صلی الله علیه و آله از خشت بناشده بود وسقفش برگ نخل بود وستون‌هایش چوب تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۹۵ نخل. ابوبکر هیچ بر آن نیفزود. ولی عمر بر آن افزود و آن را به همان شیوه که در عهد پیامبر صلی الله علیه و آله بنا شده بود با خشت و برگ نخل بنا کرد و ستون‌های چوبی آن را تجدید کرد. «۱» پس از آنکه عمر با افزودن بر وسعت مسجد موافقت کرد، از خانه‌های اطراف سلب ملکیت شد و آنچه که در جنوب و غرب مسجد بود بنابر مقتضای طبیعت توسعه بر سر مسجد افتاد.

توسعه مسجد شریف نبوی در سال ۱۷ ه. توسط عمربن خطاب

پس از چهار سال که از خلافت عمر گذشته بود، در مسجد نبوی تعمیرات و تغییرات مهمی صورت گرفت و این در سال ۱۷ ه.: ۶۳۷ م. بود. عمر مسجد را از جانب غربی ۲۰ ذراع (۱۰ متر) توسعه داد. پس عرض مسجد ۱۲۰ ذراع (۶۰ متر) گردید ولی از طرف شرقی بنا را دست نزد؛ زیرا حجره شریفه در آنجا بود و از جانب قبله هم ۱۰ ذراع (۵ متر) افزود، و از جانب شمال ۳۰ ذراع (۱۵ متر) و طول مسجد به ۱۴۰ ذراع (۷۰ متر) رسید. «۲» عمر حجره‌های همسران پیامبر صلی الله علیه و آله را داخل در مسجد ننمود، از این رو به امتداد مسجد به غرب و شمال و جنوب بسنده کرد. و بعداً خواهیم دید که حجره‌ها در توسعه‌های بعدی در مسجد داخل شدند، آنگاه که برای نخستین بار در زمان حکومت عمر بن عبدالعزیز بر مدینه، مسجد را از سمت مشرق هم توسعه دادند. این امر در عهد ولید بن عبدالملك؛ بود هنگامی که در سال ۸۸– ۹۱ ه. به وسعت مسجد در افزود. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۹۶ عمر درتوسعه تازه، ستون‌هایی ازتنه‌های نخل آورد وبرای بنای دیوارها قالب‌های خشت و بام رواق‌های چهارگانه را باگِل‌اندودکرد. ارتفاع سقف به ۱۱ ذراع (۵/ ۵ متر) رسید ودر اطراف بام دیواری برآورد به‌طول ۳ ذراع (۵/ ۱ متر). بنیان بنا را از

سنگ برآورد به ارتفاع قامت یک انسان (: ۷۵/ ۱ متر). «۱» تصویر ص ۸۶ افزوده عمر بن خطاب بر مسجد شریف نبوی در سال ۱۷ ه. ق.

خانه‌هایی که در توسعه مسجد در عهد عمر ویران شدند:

توسعه عمر بن خطاب، در مسجد شریف نبوی سبب شد خانه‌هایی که در نزدیکی مسجد بودند، به آن ضمیمه شوند. عمر به ساکنان خانه پیشنهاد کرد که اگر خواهند خانه خود بفروشند و بهای آن را از بیت‌المال بستانند و هر کس هم که خواهد خانه خود را به مسجد صدقه کند، از او پذیرفته می‌شود و در برابر این عمل خیر از او تشکر می‌شود. کسی که بخشی از خانه خود را به مسجد داد عبداللّه بن جعفر بن ابی‌طالب بود و پسران ابوبکر. این روایت را به گونه‌ای دیگر یحیی از ابوزناد نقل می‌کند که عمر به کسانی که در همسایگی مسجد بودند و در این توسعه خانه‌هایشان ویران می‌شد، سه پیشنهاد کرد: یا فروختن و گرفتن بها یا هبه تا از او تشکر شود یا صدقه به مسجد رسول خدا صلی الله علیه و آله مردم اجابتش کردند. «۱» از خانه‌هایی که عمر در توسعه مسجد داخل کرد: یکی خانه اسامه بود و در مغرب آن، خانه زید بن حارثه و در مغرب آن، خانه جعفربن ابی‌طالب و در مغرب آن، خانه عباس. این از جهت قبله بود. همچنین خانه سعدبن ابی‌وقاص و خانه عبدالرحمان بن عَوف و در شمال آن خانه ابوبکر، سپس خانه عبداللّه بن مسعود و این از جهت غربی بود. «۲» سمهودی از ابن سعد از سالم ابونضر روایت کرده که چون در عهد عمر شمار مسلمانان فزونی گرفت و مسجد را گنجایش آن‌ها نبود، عمر خانه‌های اطراف مسجد را خرید، بجز خانه عباس بن عبدالمطلب را، و حجره‌های همسران رسول خدا صلی الله علیه و آله را. عمر به عباس گفت: ای ابوالفضل مسجد تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۹۸ مسلمانان برای آن‌ها تنگ شده من خانه‌های اطراف مسجد را خریده‌ام تا مسجد مسلمانان را وسعت دهم. عباس گفت: مرا چه باید کرد؟ عمر گفت: از این سه یکی را بپذیر: یا آن را به من بفروش تا بهای آن را از بیت‌المال بدهم یا جای دیگر را، هر جا که خواهی از مدینه به تو دهم و از بیت‌المال مسلمانان آن را برای تو بسازم. یا آن را به مسلمانان تصدّق کن و بر وسعت مسجدشان بیفزای. عباس گفت: نه، هیچکدام از این سه را نمی‌پذیرم. عمر گفت میان من و خودت هر که را خواهی حَکَم قرار ده. گفت ابَیّ بن کعب. پس به نزد او رفتند و ماجری بگفتند. ابَیّ گفت اگر خواهید حدیثی را که از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیده‌ام برای شما نقل می‌کنم. گفتند: بگوی. ابَیّ گفت: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «خداوند به داود فرمان داد که برای من خانه‌ای بنا کن تا مرا در آن یاد کنند و زمین آن را نیز معین کن. چون خواستند زمین را بخرند در گوشه‌ای از آن خانه مردی از بنی‌اسرائیل بود. داود از او خواست که آن را بفروشد. مرد سر برتافت. داود با خود اندیشید که زمین را از او بستاند. خداوند به او وحی کرد که ای داود تو را گفتم که خانه‌ای خواهم که مرا در آن یاد کنند، تو می‌خواهی در خانه من زمین غصبی وارد کنی و غصب در کار من نیست. عقوبت تو این است که این خانه را نتوانی که بنا کنی. داود گفت: بارخدایا! آیا پسرم؟ گفت: آری پسرت. عمر دست در گریبان أبَی ابن کعب زد و گفت: من از تو چیزی خواستم و تو سخت‌ترش را از من خواستی، تو را رها نمی‌کنم تا کسانی بر سخن تو شهادت دهند. پس او را می‌کَشید تا به مسجد برد. و در حلقه اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله نگه داشت که در آن میان ابوذر هم بود. أبَی گفت: شما را سوگند می‌دهم، آیا کسی از شما ماجرای بیت‌المقدس تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۹۹ را شنیده است که خدا داود را امر به بنای آن نمود؟ آن را بگوید، ابوذر گفت: من آن را از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیده‌ام. دیگری هم گفت: من هم شنیده‌ام. عمر ابیّ را رها کرد. أبَیّ رو به عمر کرد و گفت: آیا مرا در حدیث رسول خدا صلی الله علیه و آله متهم به دروغگویی می‌کنی؟ عمر گفت: تو را متهم نکردم ولی می‌خواهم تأیید شود که حدیث از رسول خدا صلی الله علیه و آله است. عمر به عباس گفت: برو مرا با خانه تو کاری نیست. عباس گفت: حال که چنین می‌گویی من خانه‌ام را بر مسلمانان تصدق کردم تا مسجدشان گسترش یابد ولی اگر تو با من در افتی، پس نه! عمر زمینی را برای او معین کرد و خانه او را از

بیت المال بناکرد. «۱» عباس‌بن عبدالمطّلب عموی پیامبر خدا صلی الله علیه و آله بود و خانه خود را عزیز می‌داشت؛ زیرا رسول خدا صلی الله علیه و آله خود زمین آن را معین کرده، در بنای آن شرکت کرده بود. پس از آنکه به مدینه آمد. عباس خانه خود را می‌ساخت و رجز می‌خواند: بنَیْتُها باللَّبنِ والحجارهْ والخشبات فوقها مطارهْ یا ربَّنا بارک لِأهلِ الدارهْ حاصل معنی: «آن رابا خشت و سنگ وچوب بنا می‌کنم چوب‌هایی که بر آن‌ها پرندگان نشینند؛ ای پروردگار، اهل این خانه را برکت ده.» رسول اللَّه صلی الله علیه و آله می‌گفت: أللّهمّ بارک فی هذه الدارهْ. عباس برای خانه خود ناودانی چسبیده به مسجد نصب کرده بود و آبِ آن در صحن مسجد می‌ریخت. عمر آن ناودان را کند. عباس گفت: به خدا تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۰ سوگند که آن ناودان را رسول خدا صلی الله علیه و آله در حالی که بردوش من ایستاد بود، در آنجا استوار کرد. عمر گفت: به ناچار آن را در جای خود محکم نمی‌کنی مگر آنکه برشانه من ایستاده باشی. پس عباس بر شانه عمر ایستاد و آن ناودان را در جای خود نصب کرد. «۱» به هر حال عمر از او سپاس گفت و خانه را خراب کرد و مکان آن را بر مسجد شریف نبوی در افزود. خانه عباس در جانب غربی محراب عثمانی واقع در غرب منبر- کنونی- جای داشت.

کوشش برای یافتن موضع قبله:

خلفای راشدین و کسانی از پیشینیان که بعد از آن‌ها آمده‌اند و به توسعه مسجد شریف نبوی همت گماشته‌اند، برای قبله احترام ویژه‌ای قائل بوده‌اند و می‌دانستند که موضع قبله را وحی معین کرده است و آن رو به روی بیت الحرام است. از این رو هیچ کس از خلفا وسلاطین و ملوک، پس از عمر و عثمان تا به امروز مسجد شریف را از جانب قبله توسعه نداده است. هنگامی که عمر خواست مکان قبله را در دیواری که در توسعه مسجد کشیده بود، معین کند، از صحابه رسول خدا صلی الله علیه و آله یاری طلبید تا آن‌ها در وضع قبله خود حاضر و ناظر باشند. مسلم بن حُباب گفت: پیامبر صلی الله علیه و آله روزی بر مصلای خود در مسجد بود، فرمود: کاش بر وسعت مسجد خود می‌افزودیم و اشارت به سمت قبله نمود. عمر مردی آورد و در مصلّی نشاند، سپس آن مرد دست خود به جانب قبله بلند کرد و اصحاب دست او را بالا و پایین بردند تا یقین کردند که آن تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۱ محاذی جایی که پیامبر صلی الله علیه و آله اشاره کرده، قرار گرفته است. سپس ریسمانی آوردند و یک سرآن را به دست آن مرد دادند و آن را کشیدند و آن را پیوسته به پس و پیش بردند تا یقین کردند که به جایی که رسول خدا صلی الله علیه و آله اشاره کرده بود، قرار گرفت. عمر قبله را معین کرد. موضع دیوار عمر همانجاست که چوب‌های مقصوره است. «۱» به این ترتیب و با این دقت شدید که بعد از مرگ صحابه دیگر امکان حصولش نیست، قبله مسجد مشخّص شد.

وصف مسجد بعد از توسعه در عهد عمر:

در این توسعه سعی شد که از لحاظ مصالح بنا و شکل خارجی و داخلی، حتی درها و ستونها و غیر آن از آنچه در زمان رسول خدا بوده است، تخطّی نشود. همچنین عمر دستور داد از زیور و زینت مسجد بپرهیزند؛ زیرا آن رنگ آمیزیها حواس را به خود مشغول می‌دارند. و هنگام بنای مسجد گفت: «مردم را از باران در امان می‌دارم و مباد آن را سرخ یا زرد کنید تا مردم را به خود مشغول دارد». «۲» چون کارِ بنا به پایان رسید، گفت: اکنون باید زمین را از ریگ وادی عقیق فرش کنیم. روایت شده که گفت: نمی‌دانم که زمین مسجدمان را با چه چیز فرش کنیم. گفتند حصیر و برگ خرما. گفت: اینجا وادی مبارک است و من از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیده‌ام که فرمود: عقیق وادی مبارک است. پس از وادی عقیق ریگ آوردند و زمین مسجد را بدان مفروش ساختند. «۳» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۲ در همین زمان برای روشن ساختن مسجد، چراغ‌هایی آوردند «۱» و در روزهای جمعه و ماه رمضان در مسجد بخور می‌سوزانیدند. و سهمی برای خریدن چیزهای خوشبو معین کردند. گویند برای او مقداری عود

آوردند که به همه مردم نمی‌رسید. گفت: آن را در مسجد بسوزانید تا مسلمانان از آن منتفع شوند. «۲» سمهودی از یحیی نقل می‌کند که برای او آتشدانی از نقره آوردند. و او آن را به سعد داد و گفت: در روزهای جمعه ماه رمضان در آن بخور بسوزان. و سعد آن آتشدان را در مقابل عمر می‌گذاشت. «۳» همچنین به همگام توسعه، در جانب شمالیِ شرقی از مسجد شریف نبوی، جایی ساخت و آن را «بطیحاء» نامید و آن تالاری بود وسیع. آن را به ریگ‌های «عرصهٔ الحمراء» فرش کردند. مردم را گفت: هر کس خواهد در امور دنیا صحبت کند به آنجا رود تا کسی در مسجد هیاهو نکند و هیبت و وقار مسجد در دل‌های مسلمانان پایدار ماند. یحیی گوید که او در ناحیه‌ای از مسجد مکان وسیعی معین کرد که آن را بُطَیحاء می‌گفتند. سپس گفت که هر کس خواهد هیاهو کند یا شعری بخواند یا آواز بر کشد به آن بُطَیحاء رود.» عمر برای مسجد شش در تعبیه کرد؛ یعنی سه در دیگر بر درها افزود پس درها از این قرار شد: ۱- در دیوار شمالی دو دَر (یک در جدید). تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۳ ۲- در دیوار شرقی دو در؛ باب جبرئیل یا باب عثمان و او باب النساء را هم تعبیه نمود. ۳- در دیوار غربی دو دَر؛ باب الرحمه یا باب عاتکه و یک در جدید، به نام باب السلام. «۱» مقداری که در این توسعه بر وسعت مسجد شریف افزوده شد ۱۱۰۰ متر مربع بوده است.

سوم: مسجد شریف نبوی در عهد عثمان (۲۴- ۳۵ ه.: ۶۴۴- ۶۵۶ م.)

اشاره

پس از کشته شدن عمر، عثمان بن عَفّان به خلافت نشست. در اول محرم سال ۲۴ هجری، در سال ششم خلافتش، احساس کرد که مسجد شریف نبوی نیازمند تعمیر و توسعه است. مردم به او شکایت بردند که مسجد برای آن ازدحام جای ندارد و هم برخی تیرها وستون‌ها درحال ویرانی‌است. ابن نجّار گوید: «سیره‌نویسان آورده‌اند که چون عثمان در سال بیست و چهارم هجری به خلافت نشست، مردم از او خواستند که بر وسعت مسجدشان بیفزاید؛ زیرا در روز جمعه مردم از تنگی جای مجبور می‌شوند در صحن بیرون مسجد به نماز ایستند.» «۲» ابو داود از ابن عمر روایت می‌کند که مسجد شریف نبوی را در عهد رسول‌اللّه صلی الله علیه و آله ستون‌هایی بود و بر روی ستون‌ها از برگ و چوب خرما سایبان تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۴ ساخته بودند. در عهد خلافت ابوبکر ویران شد. او بار دیگر آن را به تنه نخل و برگ و چوب آن بساخت. باز در زمان خلافت عثمان فرود آمد. او مسجد را با آجر بنا کرد و آن بنا تاکنون برپای است. «۱» از این عبارات بر می‌آید که آنچه عثمان را به تجدید بنای مسجد واداشت تنگی آن و وضع بدِ ستون‌هایش بود که از تنه نخل بودند.

گام‌هایی که عثمان در توسعه مسجد شریف نبوی برداشت (در سال ۲۹- ۳۰ هجری):

۱- شورا:

چون مردم به عثمان از تنگی مسجد و ازدحام شکایت کردند و خواستند که بر وسعت آن بیفزاید او پیش از آنکه کاری کند، با اصحاب رسول‌خدا صلی الله علیه و آله مشورت کرد و از آنان راهنمایی خواست. در این باب ابن نجار گوید که: عثمان با اهل رأی از اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله مشورت کرد. آن‌ها همگی نظر دادند که باید آن را خراب کرد و وسیع‌تر از آنچه هست از نو بنا نمود. پس نماز ظهر را به جای آورد و بر منبر شد و حمد خداوندی به جای آورد. سپس گفت: که می‌خواهم مسجد رسول خدا صلی الله علیه و آله را خراب کنم و بر مساحت آن بیفزایم و شهادت می‌دهم که از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم که می‌فرمود: «هر کس مسجدی بنا کند، خدای تعالی برای او خانه‌ای در بهشت بنا می‌کند. آن که پیش از من بوده چنین کرده و بر وسعت آن افزوده تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۵ است.» مردم رأی او را پسندیدند. «۱» در صحیحین آمده است:

هنگامی که عثمان آهنگ ویران ساختن مسجد شریف را کرد، مردم آن را ناخوش داشتند و می‌خواستند به همان حال که بوده بماند. گفت: شمارا شمار افزون شده و من از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیده‌ام که هر کس مسجدی بناکند برای خدا، خداوند برای او خانه‌ای در بهشت بنا می‌کند. «۲» بغوی در شرح السنّه گوید: شاید سبب نگرانی صحابه از کار عثمان آن بوده که می‌پنداشته‌اند آن را از سنگهای تراشیده بنامی‌کند، نه مجرّد توسعه. «۳» بخاری در صحیح خود گوید: عثمان بر وسعت مسجد شریف نبوی مقدار زیادی افزود. دیوارش را با سنگ‌های تراشیده و گچ برآورد، ستون‌ها را از سنگ تراشید و سقفش را از چوب ساج ساخت. «۴» در هر حال او همه این کارها را با مشورت و رأی صحابه انجام داد.

۲- طریقه بنا:

شیوه بنا با سابق فرق بسیار داشت. سنگ به جای قالب خشت آمد و مسجد با سنگ‌های تراشیده و گچ بنا شد. ستون‌ها نیز از سنگ تراشیده بود و در آن‌ها قطعات آهن و سرب گداخته به کار بردند تا سنگ‌های ستون نیکو به هم بچسبند. ستون‌های سنگی را به همانجا که ستون‌های چوبی بود نصب تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۶ کردند. سقف را از چوب ساج ساختند. چوب‌های ساج بر تیرهای چوبی، که روی ستون‌های سنگی استوار شده بودند، قرار گرفتند. دیوار را در گچ پوشیدند. در دیوارهای شرقی و غربی نزدیک سقف طاقنماها ساختند. «۱» از خلال روایات خارجهٔبن زید برمی‌آید که ناظر بنا زیدبن ثابت بوده است. «۲» همان شش باب، که در عهد عمر بود، در این توسعه جدید حفظ شد. «۳»

۳- خانه‌هایی که عثمان داخل در بنای مسجد نمود:

عثمان مسجد شریف نبوی را از سمت شرقی توسعه نداد؛ زیرا در آن سمت حجره‌های همسران رسول خدا صلی الله علیه و آله قرار داشت ولی از جوانب دیگر، بعضی خانه‌ها ضمیمه مسجد شد. آن‌ها را یا خریدند یا به صاحبانشان در جای دیگر عوض دادند و آن‌ها از این قرار بودند: ۱- خانه حَفصه دخت عمر، در سمت جنوبی، و آن عبارت از خانه کوچکی بود از آنِ حفصه همسر رسول خدا صلی الله علیه و آله. به عوض آن، خانه‌ای از آنِ برادرش عبداللّٰه بن عمر را به او دادند. حفصه از این خانه به مسجد می‌رفت. در کنار این خانه ستونی بود که بلال بر سر آن اذان می‌گفت. امروز در غرب موقف الزائر است. «۴» ۲- خانه جعفر بن ابی طالب، یحیی از ابوالحسن مداینی روایت کند که: «پیامبر صلی الله علیه و آله برای جعفر بن ابی طالب این خانه را ساخت و او هنوز حبشه تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۷ بود. پس عثمان نصف آن را به صد هزار درهم خرید و آن را به بنای مسجد افزود». «۱» ۳- خانه مروان بن حکم، ابن نجار گوید: «آن را از مروان خرید. بخشی از آن متعلق به آلِ نجار بود و بخشی از آنِ خانه عباس که دری به مسجد داشت.» «۲»

۴- بنای مقصوره:

مقصوره نه در عهد رسول خدا صلی الله علیه و آله مرسوم بود و نه در عهد ابوبکر و عمر. بلکه بعدها مرسوم شد. ابن شَبّه و ابن زَباله گویند: اولین کسی که مقصوره از خشت ساخت عثمان بود. در مقصوره دریچه‌ای بود که مردم از آنجا امام را می‌دیدند. «۳» از مالک بن انس روایت شده که چون عثمان پس از کشته شدن عمر به خلافت نشست، در مسجد مقصوره‌ای از خشت ساخت و از بیم آنچه برسر عمر آمده بود در آنجا به نماز می‌ایستاد و آن جای کوچکی بود. «۴» از عیسی بن محمد روایت شده که عثمان بن عَفّان نخستین کسی بود که از خشت مقصوره ساخت وسائب بن خبّاب را نگهبانِ آن نمود و او را هر ماه دو دینار مزد می‌داد. «۵»

سمهودی از نووی نقل می‌کند که: نخستین کسی که در مسجد مقصوره تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۸ ساخت معاویه بود؛ پس از آنکه یکی از خوارج او را با شمشیر زد. «۱» ابن زَباله و ابن شَبّه گویند: آن که اولین بار در مسجد مقصوره ساخت عمربن عبدالعزیز بود که چون مسجد را تعمیر کرد مقصوره‌ای از چوب ساج ساخت. «۲» بعضی گویند مروان بن حَکَم اولین کسی است که در مسجد مقصوره ساخت. مروان مقصوره را از سنگِ تراشیده بنا کرد و در آن سوراخی تعبیه نمود. «۳» در هر حال در حریق نخست (سال ۶۵۴ ه.) این مقصوره در آتش سوخت.

۵- مقداری که عثمان به مسجد افزود:

مقداری که عثمان از سمت قبله افزود ۱۰ ذراع (۵ متر) بود؛ نزد محرابی که هنوز محل نماز امام در مسجد شریف نبوی است؛ زیرا کسی تاکنون از سمت قبله متعرض زیادت مسجد نشده است. زیادت عثمان از سمت شمال ۲۰ ذراع (۱۰ متر) بود بعد از آنچه عمر زیاد کرده بود. یعنی تا آنجا که عمر برای گفتگو و بحث در خارج مسجد قرار داده بود. و از ناحیه غربی ۱۰ ذراع (: ۵ متر) یعنی یک ستون. «۴» از این پس طول مسجد از شمال تا جنوب ۱۷۰ ذراع (: ۸۵ متر) شد و از تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۰۹ شرق تا غرب ۱۳۰ ذراع (: ۶۵ متر) شمار ستون‌ها در هر پنج رواق درسایبان قبله‌ای ۱۲ ستون بود. ستون‌ها از سنگ بودند، و استوار شده با آهن روی آن‌ها سطحی مستوی از چوب ساج بود. «۱» عثمان در ماه ربیع الأول سال ۲۹ ه.: ۱۲ نوامبر سال ۶۴۹ م. کار توسعه را آغاز کرد. حدود ده ماه مدت گرفت؛ یعنی در اول محرم سال ۳۰ ه.: ۴ سپتامبر ۶۵۰ م. به پایان رسید. مقدار زیادت عثمان ۴۹۶ متر مربع بود. «۲» تصویر ص ۹۸ افزوده عثمان بن عفان به مسجد نبوی در سال ۲۹ ه. ق.

چهارم: مسجد شریف نبوی در عهد علی‌بن ابی‌طالب علیه السلام (سال ۳۵- ۴۰ ه.: ۶۵۶- ۶۶۱ م.)

علی بن ابی طالب علیه السلام بیست و سه سال پیش از هجرت متولد شد و با فاطمه علیها السلام دخت پیامبرگرامی صلی الله علیه و آله ازدواج کرد. او پسر عمّ رسول خدا صلی الله علیه و آله بود. علی در خانه رسول خدا صلی الله علیه و آله پرورش یافت و از هدایت او بهره‌ها گرفت. چون پیامبر صلی الله علیه و آله به رسالت مبعوث شد، نخستین کس از مردان که به او ایمان آورد، علی بود و او در آن زمان حدود سیزده سال داشت. و آن هنگام که پیامبر صلی الله علیه و آله از مکه هجرت کرد، علی شب در بستر او خوابید تا خود را فدای پیامبر صلی الله علیه و آله کند. علی علیه السلام در تمام غزوات رسول‌اللّه صلی الله علیه و آله شرکت داشت مگر غزوه تبوک که او را در مدینه به جای خود نهاده بود. در اوایل سال ۳۶ ه. به خلافت با او بیعت شد. و این دوره یکی از ادوار پرحادثه تاریخ اسلام است. مدینه منوره در عهد او، یک انتقال سیاسی را شاهد بود؛ زیرا علی مرکز خلافت را از مدینه به کوفه آورد. دمشق مرکز سرپیچی از خلافت علی بود. سرپیچی معاویه موجب حوادث بزرگ شد. که به اختلاف میان مسلمانان انجامید و فتوحات اسلامی را متوقف ساخت. در این دوره در مسجد شریف نبوی تغییری حاصل نشد تا اوضاع آرام شد. مدینه مرکزیت سیاسی خود را از دست داده بود ولی مرکزیت دینی‌اش را همچنان داشت. از این رو والیان، امیران و پادشاهان، هرگاه که نیاز می‌افتاد به عمارت مسجد می‌پرداختند و ما آن را توضیح خواهیم داد.

پنجم: مسجد شریف نبوی در عهد اموی (۴۰- ۱۳۲ ه.)

۱- توسعه ولید بن عبدالملک بسال ۸۸- ۹۱ ه.: ۷۰۷- ۷۱۰ م.

مسجد شریف نبوی پس از آنچه عثمان بر آن افزوده بود، دیگر تغییر و تعمیری در آن صورت نگرفت و در عصر اموی نزدیک به

۴۴ سال به همان حال بود تا ولید بن عبدالملک «۱» عامل خود عمر بن عبدالعزیز «۲» را فرمان داد که مسجد شریف را تجدید بنا کند و حجره‌های همسران پیامبر صلی الله علیه و آله را داخل در آن نماید، یکی از آن‌ها حجره عایشه بود. مردم مدینه به سبب علاقه‌ای که به رسول خدا صلی الله علیه و آله و همسران او داشتند، از این فرمان متأثر و اندوهناک شدند و گریه سردادند. طبری گوید: فرستاده ولید نامه او راآورد. بر عمربن‌عبدالعزیز داخل شد و نامه به او داد. فرمان شده بود که حجره‌های همسران پیامبر صلی الله علیه و آله را در مسجد داخل کند و هر خانه را که پشت آن‌ها و در اطراف آن‌هاست بخرد تا ۲۰۰ ذراع و در نامه آمده بودکه اگر توانی، قبله راهم بیشترببر. «۳» به نظر می‌رسد که ولید می‌خواست مسجد گسترش یابد؛ زیرا در زمان او تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۱۲ آن جمعیت انبوه را بر نمی‌تافت. نمازگزاران در روزهای جمعه به سبب کثرت جمعیت در آن حجره‌ها هم به نماز می‌ایستادند. این حجره‌ها در سمت شمال و شرق مسجد شریف نبوی بود. «۱»

۲- شیوه‌هایی که در توسعه مسجد به کار رفت:

۱- عمر بن عبدالعزیز خانه‌های اطراف مسجد را خرید و با حجره‌های همسران پیامبر خدا صلی الله علیه و آله داخل در مسجد نمود. ۲- خراب کردن در ماه صفر سال ۸۸ ه.: ۷۰۷ م. آغاز شد. طبری گوید: صالح بن کیسان برای نظارت در خراب کردن و ساختن تعیین شد. پرداخت مزدها هم به عهده او بود. خراب کردن به وسیله کارگران مدینه منوره انجام پذیرفت و برای ساختن آن ولید کسانی را در ربیع الاول سال ۸۸ ه.: فوریه سال ۷۰۷ م. به مدینه گسیل داشت. ۳- ولید به پادشاه روم نوشت و او را از قصد خود در توسعه مسجد شریف خبر داد و از او خواست به کارگران و مال و مصالح بنا یاری‌اش دهد. قیصر صدهزار مثقال زر فرستاد و صد کارگر و چهل بار فسیفساء (چیزی شبیه موزاییک امروزی که از قطعات مرمر ساخته می‌شد) ولید همه آن‌ها را نزد عمر ابن عبدالعزیز به مدینه فرستاد. «۲» این مرسوله، هنگامی که عمر بن عبدالعزیز از ویران کردن خانه‌ها فراغت یافته بود، به مدینه رسید. او به ساختن آغاز کرد و پِی بنا را برسنگ نهاد. ۴- چون بنا به دیوار قبله رسید، عمر بن عبدالعزیز شیوخ مدینه را؛ از تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۱۳ مهاجرین و انصار و عرب و موالی، فرا خواند و گفت: بیایید و در بنیان قبله خود حاضر باشید که بعداً نگویید عمر قبله ما را تغییر داد. او سنگی را از جای خود بر نمی‌داشت مگر آن که سنگی به جای آن می‌نهاد. «۱» می‌خواست قبله مسجد آن سان باشد که اسلاف معیّن کرده‌اند.

۳- اهتمام عمر بن عبدالعزیز به توسعه

عمر بن عبدالعزیز به ستونهای مسجد اهتمام بسیار داشت. فرمان داد: پایین ستون‌ها بگونه‌ای باشد که دوتن از نمازگزاران بتوانند بر آن تکیه دهند. و بر بام ناودانی نصب کرد و او اولین کسی بود که چنین‌کرد، همچنین گِرداگِرد بام کنگره‌ها ساخت. همچنان‌که یکی از موالی- به نام سعد- حُوَیطِب را فرمان داد تا سوره «فاتحه» را و از سوره «الشمس» تا آخر سوره «الناس» «۲» را بر دیوار قبله بنویسد. عمربن عبدالعزیز به کاری که بر عهده گرفته بود سخت دلبستگی نشان می‌داد. و مراقب کارِ کارگرانی بود که در داخل کار می‌کردند، به ویژه کارگرانی که نصب فُسَیفِساء را به عهده داشتند. به آنان که خوب کار می‌کردند پاداش می‌داد و کسانی که بد کار می‌کردند عقوبت می‌کرد؛ مثلًا کارگری را که با بر هم نهادن قطعه‌های کوچک درخت بزرگی ساخته بود سی درهم جایزه داد تا مسجد به زیباترین صورت ممکن ساخته شد. یکی از هنرمندان فُسَیفِساء می‌گفت: ما آن نقوش را از روی درختان و قصرهای بهشت ساخته‌ایم. «۳»

۴- مقصوره:

عمربن عبدالعزیز در مسجد مقصوره‌ای ساخت که امام در آنجا نماز بگزارد. و در بنای آن هنر نمایی‌ها نمود. آن را از چوب ساج ساخت و سقفش را با فُسَیفِساء زینت داد. هنگامی که بنا به پایان رسید و ولید برای زیارت آمد (در سال ۹۱ ه.: ۷۱۰ م.) از دیدن سقف مقصوره در شگفت شد و گفت: کاش همه سقف مسجد را چنین می‌ساختی. عمر گفت: در آن صورت هزینه بسیار می‌شد اکنون برای دیوار قبله و بین آن دو سقف (سقف مسجد وسقف مقصوره) چهل وپنج هزار دینار هزینه شده است. «۱» از دلایل توجه خاص عمر بن عبدالعزیز به دیوار قبله و سقف مقصوره، چیزی است که مراغی (متوفای سال ۸۱۶ ه.: ۱۴۱۳ م.) بدان اشارت دارد. وی می گوید سقف مقصوره دو ذراع ارتفاع داشت و حال آنکه سمهودی معتقد است که این ارتفاع در زمین مقصوره بود به سقف آن. «۲» من معتقدم ارتفاعی که مراغی بدان اشارت کرده، در سقف بوده؛ زیرا سقف مقصوره گنبدی شکل بود و بنابراین سقف مقصوره در آن زمان از سقف رواق‌های قبله بلندتر بوده است. و در همان حال از زمین هم به مقدار اندکی بلندتر بوده است. برای تأکید در این رأی، آنچه را که ابن عبد ربّه (متوفای سال ۳۲۸ ه.: ۹۴۰ م.) آورده، ذکر می‌کنیم. او سمت قبله را به تفصیل وصف کرده، که تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۱۵ گوید: وصف مسجد پیامبر صلی الله علیه و آله چنان است که جانب قبله، رواق‌ها یا آنجا ایوان‌هاست ازشرق به غرب و درهر صف هفده ستون وجود دارد. میان هر دو ستون فضایی بزرگ و پهناور است. ستون‌ها در ایوان‌های قبله‌ای سفید و گچکاری شده‌اند و بسیار مرتفع. دیگر ستون‌های مسجد از رخام یا مرمر است. ستون‌های گچکاری شده بر روی پایه‌های مربع شکل و بزرگ نصب شده‌اند و سر ستونها طلاکاری است. بر آن‌ها پل‌های منقش و تذهیب شده است. بر روی آن پل‌ها سقف را زده‌اند. سقف نیز منقش و تذهیب شده است؛ ایوانی که پهلوی محراب است سراسر طلا کاری شده است و در وسط آن سقفی است چون سپر که مجّوف است و مانند محراب تذهیب شده است. «۱» ابن جبیر نیز در خلال زیارت خود از مدینه منوّره (در سال ۵۸۰ ه.: ۱۱۸۴ م.) از صنعت فُسَیفِساء که در مسجد شریف نبوی به کار رفته به تفصیل سخن می گوید: به ویژه از سمت قبله و کارهای شگرفی که در عصر اموی در آنجا صورت گرفته است: نصف بالای دیوار، همه از نگین‌های طلاست معروف به فُسَیفِساء. صنعتگران در آن صنعت بسیار کرده‌اند. تصاویر درختانِ مختلف است با شاخه‌های سر فرو کرده از بار میوه‌ها. و مسجد همه‌اش بر این صفت است ولی صنعتی که دیوار قبله به کار رفته شگرف‌تر است. اما دیوار شمالی که مشرف بر صحن است و شرقی و غربی چنین نیستند. سفید و مقرنس‌اند و آن‌ها به انواع رنگ‌ها رنگین. «۲» اما ابن عبد ربه دو دیوار مسجد و صحن را چنین توصیف می‌کند که دیوارهای داخلی، همه از مرمر و طلا وفُسَیفِساء است، از اول تاآخر. صحن مسجد مفروش به سنگریزه است بدون حصیر. و باروی مسجد تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۱۶ در خارج نیز از سنگ‌های تراشیده است و چنین است کنگره‌های آن.

۵- طریقه بنا:

اشاره

طریقه‌ای که عمر بن عبدالعزیز در بنا به کار برد، چنین بود که پیِ بنا با سنگ نهاده شد و دیوارها از سنگ‌های تراشیده استوار گردید به آهک و گچ، و ستون‌ها از قطعات سنگ تراشیده، به آهن و سرب مذاب به هم پیوست. بر فراز آن‌ها پل‌های چوبی بر سرستون‌ها نهاده شد. پل‌ها سقف را که از چوب ساج بود حمل می‌کردند وستونها بر ته ستون‌هایی مربع قرار داشتند. سر ستون‌ها طلا کاری شده بود، ستون‌ها با ماده‌ای که آن‌ها را صیقلی و درخشان نشان دهد پوشیده شده بود؛ به گونه‌ای که در نظر چون مرمر سفید بودند. مسجد را دو سقف بود، یکی بالای دیگری، سقف فرودین را ارتفاع ۲۳ ذراع (: ۵/ ۱۱ متر) و بالایی را ارتفاع ۲۵ ذراع (۵/ ۱۲ متر) بود. شاید بدین منظور برای مسجد شریف نبوی دو سقف ترتیب دادند تا بتوانند در هر حال در برابر حوادث جوّی

مقاومت کند؛ همچنان که دیوارهای مسجد پهن و پا بر جا بود. عرض دیوار غربی دو ذراع اندکی کمتر (: ۹۵ سانتی متر) و عرض دیوار شرقی دو ذراع و چهار انگشت (: ۱۱۰ سانتی متر) بود. سبب این زیادت آن بود که دیوار شرقی همواره در معرض سیل قرار داشت. و این سیل گاه‌گاه، دیوار شرقی را ویران می‌کرد. عرض مسجد در سمت قبله ۵/ ۱۶۵ ذراع (: ۷۵/ ۸۳ متر) و طول آن ۲۰۰ ذراع (: ۱۰۰ متر) بود. «۱» مسجد شریف نبوی پس از افزون سازی‌ها بدین صورت در آمد: تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۱۷ ۱- در جانب قبله پنج رواق ۲- در جانب شرقی سه رواق ۳- در جانب غربی چهار رواق ۴- در جانب شمالی پنج رواق.

پوشش دیوارها:

ابن عبد ربه گوید: دیوار قبله‌ای را، از داخلِ مسجد ازاره‌ای بود از مرمر، به قدر یک قامت (۷۵/ ۱ متر) و بر آن ازار طوقی از رخام بود به پهنای یک انگشت (۲ سانتی متر). بالای آن ازاری بود کم عرض‌تر از ماده‌ای خوشبو، به رنگ قرمز و بالای آن ازاری مثل همان ازارِ نخستین (۷۵/ ۱ متر). در آن چهارده پنجره مشبک بود در یک صف، از مشرق به مغرب، به همان گونه که در مسجد جامع قرطبه‌است منقش وطلاکاری شده. بالای آن ازاری از رخام، بر آن کتیبه‌ای که پنج سطر بر آن نوشته شده بود با قلمی درشت به پهنای یک انگشت (: ۲ سانتی متر) از سوره‌های کوتاه قرآن. بر فراز آن ازاری از رخام به همان اندازه که در پایین بود؛ (۷۵/ ۱ متر). بر آن سپر مانندی از طلا- و منقش و میان هر دو سپر گونه عمودی سبز رنگ و در اطرافش دو شاخه از طلا، بالای آن‌کتیبه‌ای منقش به عرض آن به قدر استخوان ذراع یعنی (: ۲۵ سانتی‌متر) که بر آن نیز شاخه‌ها و برگ‌ها نقش کرده بودند، از طلا. بالای آن ازاری پهن‌از فُسَیفِساء، که سقف بر سرآن بود ومحراب دروسط دیوار قبله‌ای. در وسط محراب آینه‌ای مربع شکل بودکه می‌گفتند آینه عایشه است. «۱»

تغییراتی که بعد از توسعه ولید حاصل شد:

اشاره

تعمیراتِ اموی در حجره شریفه، سبب تغییراتی شد؛ همچنین در منبر. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۱۸ دو چیز که پیش از این سابقه نداشت در مسجد پدید آمد؛ یکی مناره برای اذان و دیگری محراب. اینک به توضیح آن‌ها می‌پردازیم:

۱- حجره شریفه

تغییراتی که توسعه اموی در حجره شریفه به وجود آورد، یکی آن بود که دیوارهایش به سنگهای تراشیده پوشید شد و برای آن در نگذاشتند. اطراف آن پنج ضلعی بود با اضلاع نابرابر. دیوارهای خارجی مذکور، تا سقف مسجد نمی‌رسیدند بلکه به مقدار دو ذراع (: ۱ متر) کوتاهتر بودند و بر آن‌ها پنجره‌هایی از چوب بود. بر بام حجره داخلی مشمعی انداخته بودند تا مانع نفوذ باران شود. دیوار خارجی غربی چسبیده به دیوارِ داخلی بود و دیوار خارجی شرقی میان آن و دیوار حجره، مقدار ۵۰ سانتی متر از سمت شمالی فاصله بود و از سمت جنوبی ۱۵ سانتی متر. و دیوار باروی جنوبی، بین آن و بین دیوار حجره ۵۰ سانتی متر از جانب شرقی بود و از جانب غربی تنگ می‌شد تا به ۲۰ سانتی متر می‌رسید. اما دیوار شمالیِ حجره، میان آن و رأس مثلث پدید آمده از بارو مقدار ۴ متر بود. «۱» بر بام مسجد دیواری بالای منطقه قبر ساخته بودند تا کسی نتواند بر آن قدم نهد. «۲»

۲- منبر

اما تغییراتی که عمارت اموی در منبر پدید آورد، عبارت از این بودکه: تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۱۹ ۱- بر پله‌های آن شش پله دیگر افزوده شد، تا به نُه پله رسید. و این کار به دست مروان حَکَم والی معاویه بر مدینه انجام یافت. ۲- برای منبر دری ساخت به صورت پنجره مشبک. ابن عبد ربه منبر را وصف می‌کند و می‌گوید: منبر بر جانب راست محراب بود، در ابتدای رواق سوم از محراب. (محراب در دیوار قبله‌ای بود) در روضه‌ای مفروش از مرمر. گِرداگردش فرو بسته با پله‌ها. عرشه منبر را میخ کوبیده بودندکه کسی نتواند بر آن بنشیند؛ زیرا آنجا مکان نشستن رسول خدا صلی الله علیه و آله بوده است. منبر ساده است و در آن- بر خلاف منبرهای زمان ما- هیچ نقش و نگاری نیست. «۱»

۳- مناره برای اذان

مناره را عمر بن عبدالعزیز بنا کرد و در هر رکن از ارکان مسجد مناره‌ای بود. کثیربن حفص گوید: یکی از مناره‌ها مشرف بر خانه مروان بن حکم بود. آنجا خانه بنی امیه بود که هرگاه به مدینه می‌آمدند، در آنجا سکونت می‌کردند. هنگامی که سلیمان بن عبدالملک برای ادای حج به مکه آمد و مؤذن بر مناره اذان‌گفت سلیمان فرمان داد آن را خراب کنند؛ زیرا مشرف بر خانه او بود [!] از آن پس مسجد شریف نبوی سه مناره داشت. ابن زَباله طول هر مناره را تعیین کرده است: بلندی مناره جنوب شرقی، پنجاه و پنج ذراع (: ۵/ ۲۷ متر). بلندی مناره شمال شرقی، پنجاه و پنج ذراع (: ۵/ ۲۷ متر). تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۲۰ بلندی مناره شمال غربی، پنجاه و سه ذراع (: ۵/ ۲۶ متر). همچنین عرض مناره‌ها را هم بیان کرده است که عرض هر مناره‌ای هشت ذراع در هشت ذراع (۴* ۴ متر) بود. «۱» این سه مناره تا سال ۵۸۰ ه. ۱۱۸۴ م.) هنگامی که ابن جبیر مدینه منوره را زیارت می‌کرد، بر پا بوده است. او در توصیف آن‌ها گوید: «مسجد شریف نبوی را سه مناره است؛ یکی در رکن شرقی که به صورت صومعه است و دوتای دیگر کوچک‌تر به صورت برج.» «۲»

۴- محراب

پیش از این گفتیم: مسجد شریف نبوی را محرابی که در دیوار کنده باشند، نبود. نه در عهد پیامبر صلی الله علیه و آله و نه در عهد خلفای راشدینِ بعد از او. بنابر روایات تاریخی، محراب مجوف در توسعه و تعمیر ولید بن عبدالملک، به دست عامل او بر مدینه عمر بن عبدالعزیز (۸۸- ۹۱ ه.) احداث شد. وی هنگامی که محراب را ساخت مسلمانان را دعوت کرد تا در تعیین جهت قبله شرکت جویند و گفت: بیایید در بنیان قبله خود حاضر شوید که بعدها نگویید عمر قبله ما را تغییر داد. او سنگی بر نمی‌کند مگر آنکه سنگی به جای آن می‌نهاد. «۳» ابن عبدربه محراب را وصف کرده گوید: طاق محراب دقیقاً حساب شده است. در آن قوس‌هایی است طلاکاری شده؛ برخی قرمز و برخی سیاه. زیر طاق صفحه‌ای است از طلا منقش، زیر آن تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۲۱ صفحات طلاست هشت ضلعی ودر وسط آن‌ها عقیق‌هایی‌است مانند جمجمه کودکان و میخ کوبی شده. زیر آن‌ها تا زمین ازاری است از رخام خوشبو که در آن میخ کوبیده شده؛ آنجا جایی است که در اولین محراب، پیامبر صلی الله علیه و آله هنگام سربرداشتن از سجده به آن تکیه می‌داد. در طرف راست محراب دری است که امام از آن در داخل و خارج می‌شود. و در

طرف چپش دری است که به صفحه‌های آهن محکم بسته شده و میان این دو در، راهی است مسطح و لطیف. «۱»

۵- درهای مسجد:

مسجد شریف نبوی همان درهای اصلی چهارگانه را که داشت حفظ کرد و آن‌ها عبارت بودند از: «باب السلام» و «باب الرحمه» در دیوار غربی، «باب جبرئیل» و «باب النساء» در دیوار شرقی. مطری گوید: ولید برای مسجد شریف نبوی بیست در تعبیه کرد. «۲» ولی سمهودی گوید همه آن درها در عصر عباسی نصب شده است. «۳» شاید دو درِ دیوار شمالی، بر راست و چپ محراب، در عصر اموی نصب شده باشد. البته در منابع به درستی، جای آن‌ها معین نشده است. «۴» مقداری که ولید بر مسجد شریف افزود ۲۳۶۹ متر مربع بود. این آخرین توسعه‌ای بود که در عهد دولت اموی داده شد که در آن، میانِ متانت عمارت تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۲۲ و دقت و زیبایی هنر معماریِ بدیع اسلامی جمع کرده است. «۱» تصویر ص ۱۱۰ افزوده ولید بن عبدالملک در سال ۸۸- ۹۱ ه. ق.

ششم: مسجد شریف نبوی در عهد عباسی (۱۳۲- ۶۵۶ ه.: ۷۵۰- ۱۲۵۸ م.)

توسعه در عهد مهدی (۱۵۸- ۱۶۹ ه.: ۷۷۵- ۷۸۵ م.)

پس از عمارت و تعمیر ولید بن عبدالملک، به سال ۸۸- ۹۱ ه. که باید آن را تنها توسعه و عمارت در عهد اموی شمرد، مسجد سال‌ها به همان حال باقی بود. چون عباسیان عهده‌دار امر خلافت شدند، ابو جعفر منصور به توسعه مسجد شریف نبوی همت گماشت ولی او پیش از آنکه دست به کاری بزند در گذشت. «۱» چون در سال ۱۴۰ ه. به مدینه منوره آمد، فرمان داد برای صحن مسجد پرده‌ای مهیا کنند تا مردم از حرارت آفتاب در امان مانند. ولی گاه باد در پرده‌ها می‌افتاد و آن‌ها را بر سر نمازگزاران می‌انداخت، پس پرده‌هایی قوی‌تر بسته به ریسمان‌هایی محکم‌تر آوردند؛ بدین گونه منصور نخستین کسی است که صحن مسجد را سایه کرد. «۲» چون حسن بن زید بن حسن بن علی‌بن ابیطالب علیه السلام در ماه رمضان سال ۱۵۰ ه. بر مدینه امارت یافت، کف مرمر پوش جلو منبر را از اطراف وسعت داد تا به ستون‌ها ملحق ساخت. «۳» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۲۴ هنگامی که مهدی به خلافت رسید و در سال ۱۶۰ ه. حج به جای آورد، به زیارت مدینه آمد و مسجد شریف نبوی را به همان حال که بود مشاهده کرد، فرمان داد که بر آن بیفزایند. مقصوره‌ای را که در آنجا بود خراب کرد و خواست از پله‌هایی که معاویه بر منبر افزوده بود بکاهد، گفتند که چوب آن کهنه شده، اگر آن را از جای حرکت دهند بیم آن است که بشکند. پس آن را در جای خود رها کرد. «۱» مهدی عمارت مسجد را به عهده عبداللّه‌بن عاصم بن عمربن عبدالعزیز و عبدالملک بن شبیب الغَسّانی نهاد. عبداللّه بن عاصم درگذشت و جای او را عبداللّه بن موسای حُمصی «۲» گرفت و نیز جعفر بن سلیمان بن عبداللّه‌بن عباس، عامل خود در مدینه را به عنوان ناظرِ بنا معین کرد. کار توسعه در سال ۱۶۱ ه. آغاز شد و پنج سال مدت گرفت. توسعه مهدی چند خانه را داخل در مسجد نمود؛ از جمله خانه ملیکه و خانه شُرَحبیل بن حَسَنه و خانه عبداللّه بن مسعود و خانه مسودبن مخرمه. همه این خانه‌ها در سمت شمالی مسجد بودند؛ زیرا توسعه فقط از یک طرف بود. درباره این زیادت بعضی گویند: ۱۰۰ ذراع (۵۰: متر) و عدّه‌ای گویند: ۵۳ یا ۵۵ ذراع (: ۵/ ۲۶ یا ۵/ ۲۷ متر) بود. روایت دوم ترجیح دارد؛ زیرا ذرع مسجد، آن گونه که سمهودی نقل کرده به ۳۰۰ ذراع (: ۱۵۰ متر) نمی‌رسد که با روایت نخست سازگار نیست. بلکه ۲۴۰ ذراع (: ۱۲۰ متر) است بنابر قول ابن زَباله. و ۲۵۳ ذراع (: ۵/ ۱۲۶ متر) است بنابر قول سمهودی که خود اندازه تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۲۵ کرده است. کلًا در

توسعه مهدی، سطح مسجد شریف نبوی ۲۴۵۰ متر مربع شد. تصویر ص ۱۱۳ افزوده مهدی عباسی در سال ۱۶۵ ه. ق.

توصیف کلی در باب توسعه مهدی

مهدی آنچه را که ولید در سمت شمال افزوده بود خراب کرد و آن را، با افزودن ۵۵ ذراع، از نو بنا نمود و در این قسمت کارهای هنرمندانه بسیاری صورت گرفت و آن را با فُسَیفِساء زینت داد. در آخر مسجد نزد مناره شمال غربی ونیز بر دیوار غربی نزدیک این مناره، بقایای فُسَیفِساء مشاهده شده. همچنین مهدی فرمان داد که مقصوره اموی را خراب کنند و کف آن را با سطح زمین برابر سازند. مسجد شریف بعد از توسعه، دارای ۱۷ ستون شد، موازی با دیوار قبله و ۲۸ ستون در جانب موازی با دیوار شرقی و غربی. مسجد را پنج رواق یا ایوان بود در جانب جنوبی یا سمت قبله و پنج رواق در جانب شمالی و سه رواق در جهت شرقی و چهار رواق در جهت غربی. اما آن قسمت که مواجه با صحن بود؛ در سمت جنوبی و شمالی یازده طاق بود و در سمت شرقی و غربی ۱۹ طاق. بالای پنجره‌های هر طاق، برای مانع شدن از تابیدن آفتاب، سایبانی از چوب بود. «۱» مصالحی که در این زیادت به کار رفته بود، بیش از همه، سنگ‌های رخامی یا مرمر بود. همه ستون‌هابه رخام پوشیده شد. ستون‌ها برپایه‌های مربع شکل و سر ستون‌ها طلاکاری شد و منقوش به فُسَیفِساء. طاق‌ها نیز به همان گونه به فُسَیفِساء آراسته گردید. دیوار شمالی و جنوبی هم بدین گونه بود ولی دیوارهای شرقی و غربی سفید و مقرنس بودند. «۲»

درهای مسجد:

مهدی برای مسجد شریف نبوی بیست و چهار در قرار داد از این قرار: – هشت در بر دیوار شرقی. – هشت در بر دیوار غربی. – چهار در بر دیوار شمالی. – چهار در بر دیوار جنوبی (قبله). درهای دیوار جنوبی مخصوص دخول و خروج بود؛ از آن جمله دری بود که امرا از آن داخل می‌شدند؛ در ناحیه خانه مروان. و دری در سمت قبله بود که از آن به مقصوره می‌رفتند و دری در طرف راست قبله (دَرِ بیت القنادیل) بود و دری در قبله مسجد که سلطان از آن به مقصوره می‌رفت. «۱» درهایی که مهدی ساخته بود به مرور بسته شد، به طوری که ابن جبیر در زیارت مدینه منوره (در سال ۵۸۰ ه.: ۱۱۸۴ م.) می‌گوید: «در مسجد نوزده در بود؛ از آن جمله چهار در بسته در دیوار شمالی و پنج در بسته در دیوارهای شرقی و غربی و در دیوار قبله‌ای هم یک در بسته بود. درهای باز عبارت بودند از دو در باز در دیوار شرقی؛ یعنی باب جبرئیل (باب عثمان) و باب‌النساء ودو دردردیوارغربی؛ یعنی‌باب‌الرحمه (باب عاتکه) و باب‌السلام.» «۲» دریچه خانه عمر، به دیوار قبله، در سمت چپ محراب تا پنجره‌ها تحوّل یافت و آن بعد از ساختن مقصوره جدید بود که در عمارت مهدی از چوب تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۲۸ ساخته شد، به پهنای طول رواق اول. «۱»

مناره‌های مسجد:

مناره‌های مسجد به همان حال که در عمارت ولید بن عبدالملک بودند، سرپا ماندند. ابن جبیر گوید: «مسجد شریف نبوی را سه مناره بود؛ یکی در رکن شرقی متصل به قبله و دو تا در رکن‌های دیگر و کوچکتر از اولی به صورت دو برج ...» ابن نجار (۵۷۳-۶۴۳ ه.) در ارتفاع این مناره‌ها گوید: «ارتفاع هر مناره ۵۵ ذراع و پایه آن، مربع و ۸* ۸ ذراع است. و نیز گوید: «مسجد را ۱۱ پنجره است در دیوارهای جنوبی و شمالی. و ۱۹ پنجره است در دیوارهای شرقی و غربی و ۶۸ ستون است در جنوب و شمال، ۴۰ ستون در شرق و ۶۰ ستون در غرب و بین هر دو ستون ۹ ذراع و در پایان عمارت بر دیوار شمالی صحن خطی‌است که آغاز عمارت مهدی در سال ۱۶۲ ه. و پایان آن را در سال ۱۶۵ ه. نشان می‌دهد. «۲»

اصلاحاتی که در خلال عصر عباسی در مسجد صورت گرفت:

۱- در سال ۱۴۰ ه.: ۷۵۶ م. ابوجعفر منصور بر صحن مسجد سایبان قرار داد. «۳» ۲- در سال ۱۵۱ ه.: ۷۶۷ م. والی مدینه، حسن بن زیـد مرمرهـایی را که منبر بر آن‌هـا قرار داشت، برکنـد و فرش مرمر را از اطراف منبر تـا کنار سـتون‌ها گسترش داد. این امر در عهد منصـور بود. «۴» تعمیر و توسـعه مسـجد شـریف نبوی، ص: ۱۲۹ ۳- در سـال ۱۹۳ ه.: ۸۰۹ م. در عهـد هارون‌الرشـید، ابوالبُخْتُری‌بن وهب، والی مدینه اصـلاحاتی در سـقف مسجد کرد از سمت قبر شریف نبوی چنانکه بین قبله و صحن سنگ مربع شکلی قرار داد تا مانعِ نفوذ آب باران به درون مسجد شود. «۱» ۴- در سال ۲۰۲ ه.: ۸۱۷- ۸۱۸ م. در عهد خلیفه مأمون بن هارون‌الرشید، اصلاحات و ترمیمهـایی در بعضـی از اجزای مسـجد شـریف نبـوی صورت گرفت. «۲» ۵- در سـال ۲۴۶- ۲۴۷ ه.: ۸۶۰- ۸۶۱ م. عهـد المتوکل علی‌اللّه، وی ازاری ازرخـام به‌بلنـدی ۷۵/ ۱ سـاخت وزمین رابه‌مرمرِ سـفید، فرش کرد وبعضـی از دیوارهـا را به فُسَـیفِساء پوشانـد و اسحاق‌بن مسلمه را ناظرآن بناها نمود. «۳» ۶- در سال ۲۸۲ ه.: ۸۹۵ م. در عهد معتضد، بعضی اصلاحات در جانب شرقی مشرف بر صحن صورت پـذیرفت. «۴» ۷- در سـال ۵۴۸ ه.: ۱۱۵۳ م. در عهـد المقتفی، جمال‌الـدین اصـفهانی، وزیرِ زنگی، رخـامی کـه بر دیوارهای قبر شـریف بود برکنـد و این در ایام حکومت قاسم بن مُهَنّاالحسـینی بر مـدینه بود. «۵» ۸- در سال ۵۶۶- ۵۷۵ ه.: ۱۱۷۰- ۱۱۸۰ م. در عهد المستضیء، حسین بن ابی‌الهیجاء پوشش خارجی مرقد رسول اللّه را با رخام یا مرمر به پایان آورد. «۶» ۹- در سال ۵۷۶ ه.: ۱۱۸۰ م. الناصر لدین اللّه دیوارهای شرقی مناره تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۳۰ شمال شرقی را تجدید کرد و گنبـدی در وسـط صـحن برای حفـظ ذخایر گرانبها؛ مثل قرآن عثمان و دیگر کتب مهم، بنا کرد. تجدیـد بنای دیوار شـرقی در سال ۵۸۹ ه.: ۱۱۹۳ م. پایان گرفت. «۱» ۱۰- در سال ۵۹۳ ه.: ۱۱۹۶- ۱۱۹۷ در عهد همین خلیفه، منبرِ اموی تجدید شد. «۲» ۱۱- درسال ۵۵۷ ه.: ۱۱۶۱ - ۱۱۶۲ م. دیـواره‌ای‌از سـرب در اطراف مرقـد شریف‌به‌واسـطه نورالـدین‌محمودبن زنگی مشـهور بـه «الشـهید» ساخته‌گردید. «۳» ۱۲- در سـال ۶۵۵ ه.: ۱۲۵۷ م. در عهـد المسـتعصم بـاللّه تعمیر و اصـلاح در مسـجد شـریف نبوی همچنان ادامه داشت تا آنگاه که مسـجد دسـتخوش حریقی ویرانگر گردیـد. این حریق در اول ماه رمضان سال ۶۵۴ ه.: ۲۲ سپتامبر ۱۲۵۶ م. اتفاق افتاد. «۴» مطری گوید: در مسـجد آتش افتاد، چنان‌که در سـقف آن حتی یک چوب برجای نماند! منبر و درها و خزائن و پنجره‌ها و مقصوره‌ها و پوشـش حجره و کتابهاهمه‌سوختنـد ولی گنبـدی که‌در وسط صـحن برای حفظ ذخائرساخته بودنـد، باقی‌مانـد. همچنین ستونها هماننـد تنه نخلها برپای ماندنـد وچون باد می‌وزید متمایل‌می‌شدند و سـرب بعضـی از سـتونها ذوب شد و فروافتاد. سـقفی که بالای حجره‌بود بر بام‌بیت پیامبر صلی الله علیه و آله فرودآمد وهمه در درون حجره شریفه ریختند. «۵» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۳۱ در سال ۶۵۵ ه.: ۱۲۵۷ م. بار دیگر در اول سال تعمیر و عمارت آغاز شـد ولی کار منحصـر به پاکسازی مسـجد از آثار حریق بود، به اضافه ساختن سقف حجره نبوی و اطراف آن تا دیوار شرقی، تا باب جبرئیل و از جنوب تا دیوار قبله و از غرب تا منبر، ولی با پایان گرفتن دولت عباسی در بغداد در اثر استیلای مغول در سال ۶۵۶ ه.: ۱۲۵۸ م. کار عمارت مسجد متوقف ماند. «۱» تصویر ص ۱۱۹ تعمیر و توسعه مسجد نبوی تا زمان مهدی عباسی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۳۲ صفحه سفید

فصل چهارم: مسجد شریف نبوی در خلال سالهای ۶۵۶- ۱۳۴۴ ه.: ۱۲۵۸- ۱۹۲۵ م.

اول: مسجد شریف نبوی در عصر ممالیک بحری (۶۵۶- ۷۸۴ ه.: ۱۲۵۸- ۱۳۸۲ م.)

کوشـش عباسـیان در عمارت و توسـعه مسـجد شـریف نبوی، با سـقوط آن دولت به دست مهاجمان مغول در سال ۶۵۶ ه.- چنانکه گفتیم- به پایـان رسـید و از آن پس، این وظیفه بر عهـده ممالیـک بحری «۱» مصـر قرار گرفت. سـلطان نورالدین بن عزالدین ایبک صالحی در ۶۵۶ ه.: ۱۲۵۷- ۱۲۵۸ م. دست به این کـار زد و کـار او همچنـان، به گونه‌ای که شـرح خواهیم داد، ادامه یافت: ۱- در

سال ۶۵۶ ه.: ۱۲۵۸ م. پادشاه یمن، المظفر شمس‌الدین، به جای منبری که در آتش سوخته بود «۲» منبری به مسجد شریف نبوی فرستاد و تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۳۶ در این برهه کار تعمیر ونوسازی تا باب‌السلام در دیوار غربی ادامه یافت. ۲- در سال ۶۵۷- ۶۵۸ ه.: ۱۲۵۹- ۱۲۶۰ م. در عهد سلطان سیف‌الدین قطز کار در سمت جنوبی به پایان رسید؛ یعنی در آنجا که قبله است، از باب‌السلام و باب‌الرحمه در جانب غربی تا باب جبرئیل و باب‌النساء در جهت شرقی. «۱» ۳- در سال ۶۶۱ ه.: ۱۲۶۴ م. در عهد بیبرس بندقداری آنچه در مسجد باقی مانده بود و نیاز به بازسازی داشت پایان گرفت و سقفی روی سقف ساخته شد؛ همچنان‌که پیش از این‌بود. جز اینکه سقف شمالی فقط یک سقف بود مناره‌ها و درها و مخازن و همه اثاث مسجد تجدید شد و مصالح پی در پی به مدینه ارسال می‌شد، هر بارکه به آنها نیاز می‌افتاد. «۲» در سال ۶۶۶ ه.: ۱۲۶۷- ۱۲۶۸ م. بیبرس منبری به مسجد فرستاد و ضریحی از چوب به بلندی ۵/ ۳ متر بساخت که سه در داشت و آن را در اطراف مرقد رسول اللّه صلی الله علیه و آله و آنجا که به مرقد فاطمه علیها السلام معروف است قرار داد. این واقعه به سال ۶۶۸ ه.: ۱۲۶۹- ۱۲۷۰ م. اتفاق افتاد. «۳» ۵- در سال ۶۷۸ ه.: ۱۲۷۹ م. در عهد سلطان المنصور سیف‌الدین قلاوون الفی صالحی، به جای سقف حجره شریفه، گنبدی بلند، برای اولین بار، به قصد حمایت حجره از نزول باران بر آن ساخته شد. سمهودی این گنبد را وصف کرده گوید: «از پایین مربع بود و از بالا هشت ضلعی از چوب. آن را بر روی ستون‌ها قرار دادند و الواح سربی بر آن استوار کردند. در آن پنجره‌ای بود مشرف بر سقف فرودینِ مسجد، پوشیده در تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۳۷ مُشمّع. کمال‌الدین بن برهان الربعی «۱» ناظر این بنا بود. در زمان قلاوون نیز متوضایی برای وضو گرفتن نمازگزاران ساخته شد، در خارج مسجد نزدیک باب‌السلام، به سال ۶۸۶ ه.: ۱۲۸۷ م. ناظر این بنا علاءالدین معروف به «الأقمر» بود. «۲» ۶- در سال ۶۹۴ ه.: ۱۲۹۴- ۱۲۹۵ م. در عهد سلطان زین‌الدین کتبغا، مقصوره چوبی، به شکل پنجره‌ای مشبک میان آن و سقف تکمیل گردید. «۳» ۷- در سال ۷۰۱ ه.: ۱۳۰۱ م. در عهد سلطان ناصر محمدبن قلاوون اصلاحات و تعمیرات چندی در مسجد شریف نبوی صورت گرفت. سقف روضه اصلاح شد و درخلال سال‌های ۷۰۵- ۷۰۶ ه.: ۱۳۰۵- ۱۳۰۷ م. سقف رواق‌های شرقی و غربی صحن اصلاح گردید. شیخ‌الحرم در عهد خود، مناره باب‌السلام را در سال ۷۰۶ ه. بنا نمود و از ذخایر حرم شریف نبوی و نیز از وجهی که از فروش ذخایر آن به دست آمده بود، هزینه آن را پرداخت. در سال ۷۲۹ ه. در عهد این سلطان بر قسمت مسقف از سایبان قبله اضافه شد و در کنار این صحن دو رواق موازی با دیوار قبله با طاق‌هایی که تا آن زمان در آنجا معهود نبود ساخته شد. «۴» کارهایی که سلطان الملک الناصر قلاوون در مسجد شریف نبوی انجام داد، با آنچه ملوک پیش از او کرده بودند، فرق داشت. این کارها نه در یک زمان بود و نه در مراحل مختلف به یک صورت. «۵» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۳۸ ۸- در سال ۷۵۵- ۷۶۲ ه.: ۱۳۵۴- ۱۳۶۱ م. در عهد سلطان‌الناصر حسن‌بن محمد بن قلاوون، برخی اصلاحات در مسجد صورت گرفت و صفحات سربی که بر گنبد حجره شریفه بود تجدید شد. «۱» ۹- در سال ۷۶۵ ه.: ۱۳۶۳ م. در عهد سلطان شعبان بن حسین‌بن الناصر محمد بن قلاوون گنبدی که بر مرقد شریف بود بار دیگر تعمیر شد و توسط سلطان شعبان در سال ۷۶۵ ه. و دو سال بعد؛ یعنی در سال ۷۶۷ ه.: ۱۳۶۵ م. برای مسجد شریف شرفه‌هایی ترتیب داده شد. «۲» به نظر من این کارهایی که سلطان شعبان در مسجد شریف نبوی به انجام رسانید، آخرین کارهایی بود که در عصر ممالیک بحری در آنجا صورت گرفته است.

دوم: مسجد شریف نبوی در عصر ممالیک چرکسی (۷۸۴- ۹۲۳ ه.: ۱۳۸۲- ۱۵۱۷ م.)

اشاره

از آغاز عصر ممالیک چرکسی، اهتمام به عمارت مسجد شریف نبوی همچنان ادامه داشت. پیش از عمارت مسجد از سوی سلطان

اشرف قایتبای، این ممالیک همه همّشان این بود که آنچه را که اسلافشان؛ یعنی سلاطین بحری در مسجد انجام داده‌اند، همچنان نگهداری شود و در حفظ و حراست و ترمیم و تجدید آن‌ها، هرگاه نیاز افتد، اقدام نمایند. اینک مهمترین کارهای عمرانی ایشان را به اختصار می‌آوریم: تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۳۹ ۱- در سال ۷۹۷ ه.: ۱۳۹۴ م. در عهد سلطان برقوق بن انس (نخستین از سلاطین چرکسی). وی در سال ۷۹۸ ه. برای مسجد شریف نبوی منبری فرستاد. ۲- در سال ۸۲۰ ه.: ۱۴۱۷ م. در عهد سلطان المؤید ابونصر شیخ‌المحمودی، وی منبر دیگری ارسال داشت که به جای منبر برقوق نهاده شد! «۱» ۳- در سال ۸۳۱ ه.: ۱۴۲۸ م. در عهد سلطان برسبای دقماقیِ ظاهری، اصلاح و تعمیر دو رواق مشرف بر صحن به پایان رسید. این دو رواق را پیش از این الناصر محمد بن قلاوون در سمت قبله ساخته بود؛ همچنین بخشی از سقف جناح شمالی در جوار مأذنه شمال شرقی معروف به «السنجاریه» تعمیر شد. «۲» ۴- در سال ۸۵۲ ه.: ۱۴۴۹ م. در عهد سلطان چقمق (الظاهر سیف‌الدین ابوسعید چقمق علایی ظاهری) مسجد شریف احتیاج به تعمیر دیگری پیدا کرد. چقمق سقف مسجد، بخصوص منطقه روضه شریفه را تجدید کرد و دری در سمت شمالی آنجا که مقصوره چوبی واقع است باز کرد. این مقصوره را بیبرس بندقداری ساخته بود و بر بالای آن رفهایی ساخت و زمینش را تا حد صحن به رخام (مرمر) فرش نمود. همچنین زمینِ بین مقصوره و دیوار عمر بن عبدالعزیز بر گرد مرقد شریف را به رخام رنگارنگ مفروش ساخت. در این سال ازار دیوار قبله از رخام تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۰ ساخته شد و به بقایای رخامِ موجود در محراب عثمانی متصل گردید. «۱» ۵- در سال ۸۶۱ ه.: ۱۴۵۷ م. در عهد اشرف اینال (الاشرف سیف‌الدین ابونصر اینالِ عبداللَّه علایی ظاهری) طوغان شیخ «۲» محرابی، ویژه پیروان مذهب حنفی برپا داشت (این محراب بعدها به «المحراب السلیمانی» موسوم شد). محراب حنفیان بر سمت راست روضه شریفه در موضعی کمی پایین‌تر از موضع امروزین آن بنا شد. ۶- بین سال‌های ۸۷۹- ۹۱۰ ه.: ۱۴۷۴ - ۱۴۸۶ م. اشرف قایتبای «۳» قبل و بعد از حریق مسجد شریف نبوی تعمیرات مفصلی در مسجد شریف انجام داد. از این قرار:

اولین تعمیر قایتبای در مسجد شریف نبوی در (۸۷۹- ۸۸۱ ه.: ۱۴۷۴- ۱۴۷۵ م.)

مسجد شریف نبوی به بازسازی و تعمیر اساسی نیاز داشت که این کار در سال ۸۷۹ ه.: ۱۴۷۵ م. صورت گرفت بدین نحو که طاق‌های مشرف بر صحن در جانب شرقی و در پی آن سقف رواق تخریب گردید و آنگاه ستون‌ها با استفاده از سرب تجدید شد. همچنین در دیوار شرقی، از مأذنه شمال شرقی (سنجاریه) تخریب کلّی صورت گرفت و از نو بناگردید. این تعمیرات به شیوه تازه‌ای انجام می‌شد؛ زیرا دیوارها را به گِل و آهک و ماسه برآوردند و سقف را تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۱ از داخل و خارج، از سنگ و گچ ساختند. «۱» کار بازسازی بر عهده شمس‌الدین ابن الزمن «۲» قرار گرفت. مدت یک سال کارها متوقف شد و این به سبب اختلاف آراء درباره تجدید حجره شریفه بود. ولی بار دیگر در ماه جمادی‌الأولای سال ۸۸۱ ه.: ۲۱ سپتامبر ۱۴۷۶ م. از نو آغاز شد. این کار نیز بر عهده شمس‌الدین بود. او سقف روضه مطهره، همچنین گنبد مرقد نبوی را تجدید بنا کرد. و سقف روضه علوی را بالاتر برد و قسمتی از سقف غربی منبر را. بنای نخست عبارت بود از پل‌های چوبی‌که بر پایه‌های سنگی بالای تاج ستون‌ها کار گذاشته شده بود. «۳» پل‌های چوبی تبدیل به طاق‌های آجری گردید؛ به همان منوال طاق‌های صحن. این امر سبب شدکه سقف این‌منطقه از دیگر سقف‌های جناح قبله- با وجود آنکه آن‌ها را دو سقف بود- بالاتر رود. سقف‌های دیگر هم بر همین حال است. سقف پایین رواق شرقی و مشرق مرقد نبوی و سقف رواق از باب جبرئیل و باب‌النساء، همچنین سقف پایین مقابل مرقد نبوی در جانب جنوبی که بر آن نام «الظاهر بیبرس» نوشته شده است. به همین منوال بود قسمتهایی از سقف جناح شمالی. «۴» رأی ناظر بنابراین قرار گرفت که سقف قدیم حجره شریفه خراب شود و گنبد کوچک آن تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۲ با سنگ بازالت ساخته شود و بالای آن را از سنگ آهکی به سبب محکمی آن برآورند و آن را بالا بردند تا به قوس سقف

بلند مسجد رسد. «۱» پس از اینگونه کارهای محکم‌کاری، نوبت به آراستن و تزیین مسجد رسید. مرمرهای حجره نبوی را برداشتند و مرمرهای سفید و قرمز (سماقی) کارگذاشتند. مرمر قبله را نیز تعویض کردند و حاشیه‌ای که بالای مرمر مذکور بود، به وضع بهتری تجدید کردند. مقصوره چوبی اطراف مرقد شریف را نیز از نو ساختند. «۲» سلطان قایتبای هنگامی که به زیارت مدینه منوره آمد پیش از بجای آوردن حج، در ۲۲ ذی القعده سال ۸۸۴ ه.: فوریه سال ۱۴۸۰ م. این کارها را پایان داد. ورود او به مدینه چون ورود مردم متّقی بود. هنگام دخول به شهر پیاده شد و به حجره شریف نبوی قدم ننهاد و گفت: اگر ممکن بود برای زیارت دورتر از این موضع بایستم چنان می‌کردم. «۳» و این به سبب توقیر و اجلال آن مکان شریف بود.

دوّمین عمارت قایتبای در مسجد شریف نبوی (۸۸۶– ۸۸۹ ه.: ۱۴۸۱– ۱۴۸۴ م.)

مسجد شریف نبوی همچنان تعمیرات و بازسازی‌های اولیه قایتبای را، که ابن‌الزمن در پایان سال ۸۸۱ ه.: ۱۴۷۵ م. انجام داده بود، حفظ کرد تا اینکه پس از مدت کمی، در اثر صاعقه‌ای که به مأذنه جنوب شرقی فرود آمد، تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۳ دستخوش حریق شد. این واقعه در ۱۳ رمضان سال ۸۸۶ ه.: ۵ نوامبر ۱۴۸۱ م. اتفاق افتاد. با آنکه سمهودی هنگام حریق در مدینه حضور نداشت و به مکه رفته بود تا از آنجا برای دیدن زن و فرزندش به مصر رود ولی توصیف دقیقی از علّت حریق و کیفیت انتشار آن و کار ساختمان مسجد برای ما ذکر کرده است. «۱» او زیارت مکه را قطع کرد تا برای شرکت در عمارت مسجد شریف، به مدینه بازگردد. سمهودی می‌گوید در این حریق جز گنبد داخلی بر مرقد پیامبر خدا صلی الله علیه و آله که قایتبای ساخته بود، جایی سالم نماند. منبر و مقصوره سوختند و بیشتر طاق‌ها و ستون‌ها فرو ریخت، اگر چیزی هم باقی ماند، درشرف سقوط بود. «۲» او به سلطان اشرف قایتبای، در اوایل رمضان سال ۸۸۶ ه.: ۸ نوامبر ۱۴۸۱ م. نامه نوشت. سلطان سخت بیمناک شد و در همان ماه فرمان داد که بی‌درنگ که مسجد را از آثار حریق پاکیزه سازند. همچنین کاری را که در تعمیر مسجدالحرام آغاز کرده بود تعطیل کرد و گفت که همه آلات عمارت را به مدینه منوره ارسال دارند. و دو گروه از کارگران را نیز فرستاد. گروه اول: حدود صد تن از استادانِ بنّا و نجار و چوب‌بر و نقاش و حجّار و کنده کار وآهنگر و سنگ‌بر. بااین گروه ناظر تعمیرات مکه، سنقرالجمالی «۳» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۴ و برادرش شاهین الجمالی «۱» نیز همراه بودند. گروه دوم: مرکب از سیصد صنعتگر بود که از قاهره با مواد لازم برای بنا آمدند. به اشراف و نظارت شمس‌الدین بن الزمن. او پیش از وقوع حریق کار آبادسازی مسجد شریف نبوی را بر عهده گرفته بود که پیشتر از او یاد کردیم. معماران به سرعت دست به کار شدند و مناره جنوب شرقی را تا پیِ آن، خراب کردند. همچنین دیوار خارجی را، از باب جبرئیل در جهت شرقی تا باب‌الرحمه در جهت غربی. مناره را به شیوه و شکل مناره‌های ممالیک مصر ساختند. بارو را نیز تجدید بنا کردند و دیوار را کمی از پیش بلندتر برآوردند و محراب را در دیوار قبله (محراب عثمانی) توسعه دادند و ستون‌های تازه کار گذاشتند که در بالای آن‌ها طاق‌های آجری بود و بر سر آن‌ها سقفی از چوب، به گونه‌ای که فضای خالی جلو محراب تا دیوار قبله را پوشید و ستون دیگری بر ستون‌های حامل محراب افزودند و گنبد بزرگی ساختند بر روی پایه‌های سنگی و طاق‌های آجری بر روی مرقد شریف نبوی. نتیجه این کار آن شد که فضای خالی میان دیوار خارجی شرقی و بناهای تازه‌ساز تنگ شد و لازمه آن توسعه دادن فضا به سوی عرض دیوار سابق بود. باب جبرئیل در مکان خود باقی ماند. میان گنبد غرفه نبوی و دیوار جنوبی سقف زده شد و آن سقف عبارت از یک گنبد بزرگ بود و سه گنبد دیگر اطراف آن در جوار این گنبدها و مئذنه اصلی فضای بازی بود برای روشنایی و تهویه. «۲» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۵ مئذنه مذکور را دری در دیوار غربی قرار داده شد که در آغاز، آن در در دیوار شمالی بود. همچنین جلو باب‌السلام داخل مسجد دو گنبد ساخته شد. در مذکور را به مرمرهای سفید و سیاه پوشیدند و به انواع زیورهای بدیع بیاراستند. محرابی در مکان مصلای رسول اللّه ساختند و محراب قبله (محراب عثمانی) را به رخام یا مرمر مزیّن کردند و مقصوره‌ای با شبکه‌های مسین

نهادنـد و منبر و دکه‌ای از مرمر ترتیب دادنـد و دکه‌ای دیگر در رواق‌هـای شـرقی بود میـان باب‌النساء وانتهای مسـجد. و دیگری در رواق‌های غربی میان باب‌الرحمه و انتهای مسجد نیز. همان‌گونه خزاینی در دیوار شرقی بود به اضافه روزن‌هایی دائره‌شکل در بالای دیوار ونیز درديوار جنوبی (دیوار قبله‌ای) روزن‌هـا برخی از آجر ساخته شـده بود و برخی از سـنگ‌های تراشـیده. سـبب ساختن این روزن‌ها آن بودکه با وجود طاق‌ها نور در درون رواق‌هاکم شده بود. سپس روزن‌ها را در سمت قبله بستند مگر همان روزنی که در منطقه محراب عثمانی بود روزن‌ها را پنجره‌های کوچک مسـی بود با شیشه. «۱» این کارها در ماه ذی القعده سال ۸۸۸ ه.: ۴ دسامبر ۱۴۸۳ م. انجام پذیرفت. همچنین دیوارهای مرقد نبوی با مرمر پوشـیده شد. ارتفاع مسـجد از زمین ۲۲ ذراع (: ۱۱ متر) بود. کارهای مربوط به سـقف مسـجد در اواخر رمضـان سال ۸۸۸ ه.: اواخر اکتبر سـال ۱۴۸۳ م. به پایـان رسـید. در مـاه ذی القعـده سال ۸۸۹ ه.: دسامبر ۱۴۸۴ م. بهاءالدین ابوالبقاء ابن الجیعان با چند نقاش برای رنگ کردن سـقف مسجد با لاجورد بیامد و همچنین مسجد را به قنـدیل‌ها و چلچراغ‌هـا بیاراست و در کتابخانه‌ای که برای تعمیر و توسـعه مسـجد شـریف نبوی، ص: ۱۴۶ آن ترتیب داد، قرآن‌هـای نفیس نهاد. هنگامی که کارها رو به پایان بود، سـلطان قایتبای رباط و مـدرسه‌ای چسبیـده به دیوار غربی مسـجد، میان باب‌السـلام و باب‌الرحمه بنا کرد و مئـذنه کوچکی که بعـدها به مئذنه باب‌الرحـمه مشـهور شد بساخت. «۱» انـدکی پیش از پایان یافتن این کارها معلوم شد در گنبد بالایی مرقد شـریف شـکافی پیدا شده، همچنین در مئذنه شرقی (مئذنه بزرگ اصلی). پس گنبد را خراب کردند و از نو ساختند و مئذنه را هم تا آخر خراب کردند و زمین را گود کردند و از آنجا بنیانی قوی، به سـنگ استوار شده برآوردند و بر روی آن مئـذنه را ساختنـد. و این همان مئذنه‌ای است که امروز هم برپاست. ارتفاع آن ۱۲۰ ذراع (: ۶۰ متر) است. این کار در سال ۸۹۱– ۸۹۲ ه.: ۱۴۸۶– ۱۴۸۷ م. صورت پـذیرفت. مشـرف و نـاظر این بناهـا شاهین‌الجمـالی بود. «۲» در ۱۹ صـفر سال ۸۹۸ ه.: ۱۰ دسامبر ۱۴۹۲ م. صاعقه‌ای بر یک طرف این مئـذنه فرود آمـد. قسـمتی از سـنگهایش را پراکنـده ساخت ولی مسـجد از خسارت در امـان مانـد. سـلطان قایتبای در ماه ربیع‌الثانی سال ۸۹۸ ه.: ۱۸ فوریه سـال ۱۴۹۳ م. فرمـان داد که آن زیان‌ها را جبران کننـد. مسـجد شریف نبوی پس از آبـادانیِ دومِ قایتبـای، شامـل هفت رواق در جـانب قبله بود و چهـار رواق در جانب غربی و سه رواق در جانب شرقی و چهار رواق در جانب شـمالی. «۳» سلطان قایتبای ۱۲۰ متر مربع به مساحت مسـجد افزود. این کارها آخرین کارهای عمرانی در عهد اشـرف قایتبای بود، یا بکلّی در تعمیر و توسـعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۷ عهد ممالیك چرکسـی که دولتشان به دست عثمانیان، به سال ۹۲۳ ه.: ۱۵۱۷ م. پایان گرفت. سوم: مسجد شریف نبوی در عهد ترکان عثمانی

سوم: مسجد شریف نبوی در عهد ترکان عثمانی

اشاره

(۹۲۳– ۱۳۳۶ ه.: ۱۵۱۷– ۱۹۱۷ م.) مرمّتها و اصـلاحات از جسـتجو در منابع تاریخی چنان برمی‌آید که آخرین اصلاحات در مسجد شریـف نبـوی به دست سـلطان قایتبـای صورت گرفت. عثمانیـان در سـال ۹۲۳ ه.: ۱۵۱۷ م. بر مصر مسـتولی شدنـد و به حکـومت ممالیك پایان دادند، سـپس بلاد حجاز را نیز تصرف کردند و از آن امور بازسازی و توسعه اماکن مقدسه برعهده آنان قرار گرفت. آنان اقدامات ممالیك را در توسعه و ترمیم مسجد شریف ارج نهادند و در مواقع نیاز خود آن را ادامه دادند. از این قرار:

۱– در عهد سلطان سلیمان قانونی

(۹۲۶– ۹۷۴ ه.: ۱۵۲۰– ۱۵۶۶ م.) او اوّلین کسـی بود که اقـدامات ترمیمی در مسـجد شـریف نبوی را صورت داد. محمد بن خضـر رومی «۱» (متوفا به سال ۹۵۹ ه.: ۱۵۵۲ م. این ترمیمات را به شـروح زیر وصف می‌کنـد. نخست تعمیر باروی مدینه بود که بنای آن

هفت سال از ۹۳۹ تا ۹۴۶ ه.: ۱۵۳۲ تا ۱۵۳۹ م. مدت گرفت. سلطان سلیمان در تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۸ سال ۹۴۰ ه.: ۱۵۳۴ م. از مهندس مشرف بر سور خواست که ترمیمات و اصلاحاتی هم در باب‌السلام به انجام رساند. ولی اصلاحات مهم در عهد سلطان سلیمان قانونی در سال ۹۴۷ ه.: ۱۵۴۰ م. آغاز شد، که شامل باب‌الرحمه و باب‌النساء بود. مئذنه شمال شرقی (السنجاریه) را خراب کردند و به جای آن مئذنه سلیمانیه را ساختند. عمق پیِ آن سیزده ذراع بود (هر ذراع ۶/ ۵۶ سانتی‌متر برابر با ۸/۵۳ متر) و عرض پیِ ۷ ذراع در ۷ ذراع (معادل ۵۹/ ۴ متر) و در سطح زمین ۶ ذراع در ۶ ذراع (۹۳/ ۳ متر) بود. بر باب‌الرحمه و باب‌النساء تاریخ بنا و نام سلطان نوشته شد. همچنین دیوارها و ستون‌ها را سفید کردند و نام سلطان را بر سقف مجاور دیوار غربی نوشتند. سلطان تمام مصالح بنا را بر پشت اشتران و دیگر چارپایان بفرستاد و جمعی از بنّایان و حجّاران و کنده‌کاران را، با هرچه هزینه کارشان می‌شد، روانه داشت. «۱» در سال ۹۴۶ ه. هلالهای ممالیک را، که سرگنبد شریف و مناره‌ها بود، برکندند و هلالهای مسین مطلّا به جای آنها نهادند و یک هلال بر منبر گذاشتند و بر سر هر مناره یک هلال نصب کردند. محمد خضر گوید: می‌گویند طلایی که برای هلالها مصرف شده بود، از طلای مسکوک سلیمانی هزار و هشتصد دینار بود. «۲» و نیز نام مهندسان، مشرفان و ناظران بنا را بر دیوارها، کتیبه کردند. در ۱۷ ماه محرم سال ۹۴۸ ه.: ۱۳ مه ۱۵۴۱ م. محراب حنفی‌ها را در مکان محراب طوغان شیخ (که پیش از سال ۶۸۰ ه.: ۱۴۵۵ م. ساخته شده تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۴۹ بود) برپای داشتند تا محاذی محراب شافعیان در جانب شمال غربی روضه شریفه و در جانب راست منبر شریف و محاذی محراب شریف نبوی باشد. امام حنفیان در محراب جدید به نماز ایستاد. این واقعه در ۱۲ ربیع‌الأول سال ۹۴۸ ه. بود. «۱» در سال ۹۷۴ ه.: ۱۵۶۶ م. اصلاحات و ترمیمات چندی در مسجد نبوی صورت گرفت. مهمترینشان نوسازی همه دیوار غربی بود از باب‌الرحمه؛ زیرا بیشتر آن فرو افتاده بود. و نیز مرمرکاری روضه شریفه و آوردن پوششی بافته برای حجره شریف نبوی و نیز گنبد شریف نبوی اصلاح شد «۲» و بر سقف جانب غربی مسجد چند گنبد کوچک ساختند. همچنین در سال ۹۷۴ ه. گنبد صحن که در سال ۵۷۶ ه. ساخته شده بود و تجدید بنا گردید. «۳» کارهای عمرانی سلطان سلیمان قانونی در مسجد نبوی، در مدت ۳۳ سال منحصر به تجدید و ترمیم در بسیاری از اجزای آن بود. و تا مدتی دراز، رونق و شکوه خود را حفظ کرد. «۴»

۲- اما در عهد سلطان سلیم بن سلیمان

(۹۷۴- ۹۸۲ ه.: ۱۵۶۶- ۱۵۷۴ م.) وی بعضی از ترمیمات و اصلاحاتی را، که در عهد پدرش به پایان نرسیده بود، کامل کرد و محراب موجود در غرب منبر را با فُسَیْفِساء منقوش به آب طلا پوشید. و نام خود را به خط ثلث، داخل گنبد، در جهت قبله تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۵۰ نقش نمود. «۱» تصویر ص ۱۳۶ نقشه مسجد نبوی از کتاب «دلیل الحاج» که به زبان ترکی است در کتابخانه سلیمانیّه استانبول در نیمه قرن ۱۶ م.

۳- اما در عهد سلطان مراد سوم

(۹۸۲- ۱۰۰۳ ه.: ۱۵۷۴- ۱۵۹۵ م.) در سال ۹۹۴ ه. مردم مدینه شکایت‌ها نوشتند که بر دیوار مسجد نبوی شریف زیان‌هایی وارد آمده و نیاز به ترمیم و اصلاح دارد. سلطان در حال، فرمان داد دیوار شرقی را که کج شده بود و ایجاد خطر می‌کرد خراب کنند و آن را از باب‌النساء تا مناره شمال‌شرقی (النجاریه) تجدید بنا کنند. هزینه آن را از آنچه در خزانه مسجد شریف گردآمده بود و بهای ذخائر و قندیل‌ها و دیگر زیورها حاصل کردند. «۱» در سال ۹۹۶ ه. در مدینه منوره زلزله آمد و موجب شد که سقفهای مسجد نیاز به ترمیم پیدا کنند. در سال ۹۹۷ ه. دیوارها را سفید کردند و رنگ ستونها را تجدید کردند. «۲» اما مهمترین کارهای سلطان مراد که باید آن را تاج کارهای او برشمرد، منبرِ رخامیِ بدیعی بود که به مسجد شریف فرستاد، در سال ۹۹۸ ه. این منبر هنوز برپا

است و از هنر و ابداعات عثمانیان حکایت می‌کند. این منبر را دوازده پله است؛ سه پله بیرون دَر و نُه پله داخل آن.

۴- اما در عهد سلطان احمد اول

(۱۰۱۲ – ۱۰۲۶ ه.: ۱۶۰۳ – ۱۶۱۷ م.) به‌مسجد شریف نبوی لوحه‌ای از نقره اهدا شد که آن را در جانب جنوبی مقصوره کار گذاشت و بر آن تاریخ ۱۰۲۶ ه.: ۱۶۱۷ م. نقش شده‌بود. «۳»

۵- در عهد سلطان مراد چهارم

(۱۰۳۲ – ۱۰۴۹ ه.: ۱۶۲۳– ۱۶۴۰ م.) بعضی از اجزای سقف مقدّمِ مسجد، آنجا که در کنار صحن است، به تصویر ص ۱۳۸ نقشه مسجد النبی، گنبد مرقد حضرت فاطمه علیها السلام و خزانهٔ النبی (ص) تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۵۳ تجدید بنا نیاز داشت. پس مقرر شد که سه رواق برای سایبان در سمت قبله، آنجا که در کنار صحن است، بیافزایند. والی مصر مکلّف به تعمیر آن شد. از مصر کارگران لازم را فرستادند. در سال ۱۰۴۴ ه. به پایان رسید. «۱» این سقف وقتی تعمیرات لازم در آن به عمل آمد، از آنچه در عهد قایتبای و سلیمان قانونی و مراد ثالث کرده بودند، برتر آمد. «۲»

۶- در عهد سلطان محمد چهارم

(۱۰۵۸ – ۱۰۹۹ ه.: ۱۶۴۸ – ۱۶۸۷ م.) سلطان محمد چهارم به تجدید بنای مناره باب‌السلام، که در سال ۷۰۶ ه. ساخته شده بود، فرمان داد؛ زیرا به این تجدید بنا نیاز بود. او احمدپاشا، والی مصر را مکلّف ساخت که از نقدینه و مصالح هرچه لازم است ارسال دارد. و نیز برخی مواضع حرم شریف نبوی را ترمیم نمود. «۳»

۷- و در عهد سلطان مصطفای دوم

(۱۱۰۶ – ۱۱۱۵ ه.: ۱۶۹۵– ۱۷۰۳ م.) در این عهد برخی اصلاحات در سقف‌ها انجام گرفت و پاره‌ای از مواضع مسجد تجدید بنا شد. همچنین در منطقه روضه شریفه به سال ۱۱۱۱ ه. ترمیمات و تجدیداتی صورت پذیرفت. «۴»

۸- و در عهد سلطان احمد سوم

(۱۱۱۵– ۱۱۴۳ ه.: ۱۷۰۳– ۱۷۳۰ م.) در زمان احمد سوم فقط سقف سایبان غربی در سال ۱۱۳۳ ه. تجدید شد؛ زیرا ۱۲ ستون آن در حال تلف بود و ترمیماتی در قسمت انتهایی به انجام رسانید.

۹- در عهد سلطان محمود اول

(۱۱۴۳ – ۱۱۶۸ ه.: ۱۷۳۰– ۱۷۵۴ م.) در عهد این سلطان، رواقی در سمت قبله، در سال ۱۱۴۹ ه. اضافه شد و با چند گنبد، بنای نزدیک به آن را سقف زدند. «۱»

۱۰- در عهد سلطان عثمان سوم

(۱۱۶۸– ۱۱۷۱ ه.: ۱۷۵۴– ۱۷۵۷ م.) برخی از اجزای، از سقف‌های مسجد محتاج به ترمیم و اصلاحات دیگر بود که در سال ۱۱۷۰ ه. صورت گرفت.

۱۱– در عهد سلطان عبدالحمید اول

(۱۱۸۷ – ۱۲۰۳ ه.: ۱۷۷۴ – ۱۷۸۹ م.) در این عهد تعمیرات بزرگی در مسجد صورت گرفت. زمین مسجد را از باب‌السلام تا باب‌المئذنه در جنوب شرقی (الرئیسیه) با مرمر فرش کردند. ستون‌های صف اول داخل روضه را نیز با مرمر آراستند. این اصلاحات در سال ۱۱۹۱ ه. انجام پذیرفت. در سال ۱۱۹۸ ه. اصلاحاتی در محراب عثمانی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۵۵ کردند؛ زیرا در آن ریختگی‌هایی پدیدار شده بود. هنگام‌اصلاح سعی‌کردند همه کتیبه‌هایی که بر آن در زمان‌های مختلف نوشته شده بود سالم بماند. یا بار دیگر عیناً اعاده شوند. سپس در سال ۱۲۰۱ ه. باب‌الرحمه و باب جبرئیل را نیز تجدید بنا کردند. «۱»

۱۲– در عهد سلطان سلیم سوم

(۱۲۰۳– ۱۲۲۲ ه.: ۱۷۸۹– ۱۸۰۷ م.) او ضمن کارهایی که در سر ستون‌ها کرد، فرمان داد تا قصیده‌ای را که به ترکی در مدح پیامبر صلی الله علیه و آله سروده بود، بر بالای ستون‌ها نوشتند. و در سال ۱۲۱۲ ه. باب جبرئیل را بار دیگر تجدیدکرد و خلل‌هایی‌که بر سقفهای مسجد و دیوارها و مئذنه‌ها پیدا شده بود، اصلاح کرد و این کارها به سال ۱۲۱۵ ه. بود. «۲»

۱۳– در عهد سلطان محمود دوم

(۱۲۲۳– ۱۲۵۵ ه.: ۱۸۰۸– ۱۸۳۹ م.) مهمترین کاری که او کرد، تجدید گنبد شریف بود که در عهد اشرف قایتبای (از ممالیک) به سال ۸۸۹ ه. ساخته شده بود. او آن گنبد را خراب کرد و به جای آن گنبد تازه‌ای گرفته در سرب بنا کرد و رنگ آن را که آبی بود، سبز کرد. و این در سال ۱۲۲۸ ه.: ۱۸۱۳ م. بود. این گنبد همان است که امروز آن را مشاهده می‌کنیم. همچنین جاهایی از زمین را به مرمر فرش نموده تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۵۶ و اصلاحاتی در جانب شمالی به‌وجود آورد. این مطلب را «بورکارد» که در سال ۱۲۳۰ ه.: ۱۸۱۵ م. مدینه را زیارت کرد، نوشته است. «۱» همچنین دیوارهای خارجی قبر شریف را به بورسلان پوشید. هنگامی که ابراهیم‌پاشا حاکم مصر در حجاز والی جده بود و مدینه منوره هم در قلمرو او بود، در عهد سلطان محمود به عمارت مسجد شریف نبوی قیام کرد. این امر در سال ۱۲۳۳ ه.: ۱۸۱۷– ۱۸۱۸ م. صورت پذیرفت. «۲» سلطان محمود قصد داشت بر همه سقف‌ها گنبد نهد. در سال ۱۲۳۵ ه. وسایل کار را از آستانه (استانبول) به مدینه آورد ولی شیخ حرم نبوی مانع این کار شد؛ زیرا می‌ترسید گنبد شریف به سبب خراب کردن سقف‌های مجاور آن آسیب ببیند. بنابراین مهندسی که آمده بود به ترمیم قسمت پایانی مسجد و چند مئذنه اکتفا کرد و این در سال ۱۲۳۶ ه. بود. اعمال ترمیم و تجدید در عهد این سلطان در سال ۱۲۴۵– ۱۲۵۵ ه. ادامه یافت و رنگ کردن گنبد شریف به رنگ سبز در سال ۱۲۵۵ ه. پایان گرفت. «۳» بورکارد به هنگام دیدارش در سال ۱۲۳۰ ه.: ۱۸۱۵ م. از مسجد،، تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۵۷ شریف نبوی؛ یعنی از عمارت سلطان عبدالمجید اول وضع مسجد را در عهد سلطان محمود چنین وصف می‌کند «۱»: مسجد را ده رواق در جانب قبله بود (یعنی سه رواق بیشتر از عمارت قایتبای) این بخش از اهتمام و توجه بسیار بهره‌مند شده بود. چهار رواق در جانب غربی و در هر جانب شمالی و شرقی نیز سه رواق بوده است. ستون‌های مسجد قطرهای متفاوت داشته‌اند. ستون‌های روضه از پایین تا نصف، آن در رخام پوشیده بودند، با آرایش‌های نباتی. سقف را گنبدهای کوچکی بود. دیوارها رنگ سفید داشتند، جز دیوار قبله‌ای که از مرمر بود و بر آن کتیبه‌هایی نوشته بودند. زمینِ جناحِ قبله‌ای در مرمر پوشیده شده و نزدیک قبر به موزائیک. در دیوار قبله‌ای پنجره‌های بزرگ است با شیشه‌های رنگین و در دیوارهای دیگر پنجره‌های کوچک است ولی بدون شیشه. حجره قبر شریف و اطراف آن را گنبد بزرگی پوشیده است. صحن، مفروش از رمل است. در وسط آن بنایی است کوچک با گنبدی که جای چراغ‌هاست. آن را «قبةالذخائر»

گویند. مسجد را چهار درِ اصلی است: باب‌السلام، باب‌الرحمه، باب جبرئیل و باب‌النساء. اطراف باب‌السلام پوشیده از رخام بورسلان (قیشانی) است و بر آن کتیبه‌هایی است به آب طلا.، تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۵۸ تصویر ص ۸۰ تابلویی کم نظیر از مسجد النبی (ص) مربوط به سال ۱۸۵۳ م.

۱۴- در عهد سلطان عبدالمجید اول

اشاره

(۱۲۵۵ - ۱۲۷۷ ه.: ۱۸۳۹ - ۱۸۶۱) کارهای عمرانی سلطان عبدالمجید در مسجد شریف نبوی، نه در عهد تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۵۹ عثمانیان سابقه داشته و نه پیش از آن؛ زیرا تعمیرات او سراسر مسجد، جز حجره شریف نبوی و محراب‌های سه‌گانه و منبر ومناره اصلی را در بر گرفت. عمران مسجد دوازده سال؛ یعنی از ۱۲۶۵- ۱۲۷۷ ه.: ۱۸۴۸- ۱۸۶۱ م. مدت گرفت. در سبب عمارت، برزنجی «۱» چنین گوید که: در سال ۱۲۶۳ ه. چهارصد سال از عمارت سلطان قایتبای در مسجد شریف نبوی گذشته بود. بنابراین در برخی از سقف‌ها و ستون‌ها خرابی افتاده بود و نیاز به تعمیر و تجدید داشتند. این امر سبب شدکه شیخ‌الحرم داودپاشا و اعیان مدینه‌منوّره نامه‌ای به سلطان عبدالمجید بنویسند و در آن از شکستها و شکاف‌هایی که در دیوارها و گنبدها پدید آمده و احتمال خطر سقوط می‌رفت شرح مفصلی دادند. از سوی سلطان در اجابت شیخ‌الحرم و اعیان مدینه منوره به سال ۱۲۶۳ ه. مقرر شد که یکی از رجال دولتی با یکی از مهندسان متخصص برای تفحص در امر مسجد به مدینه آیند. ورود این هیأت در سال ۱۲۶۵ ه. بود. اینان صحت ادعا را تصدیق کردند و به انجام آن مهم همت گماردند. قضا را در همان سال یکی از گنبدهای مسجد بر سر گروهی از زوار رسول اللَّه صلی الله علیه و آله هنگام زیارت فرو ریخت و سبب مرگشان شد. «۲» اینان پس از مشاهده وضع مسجد به آستانه (استانبول) بازگشتند و سلطان عبدالمجید را از ضرورت عمارت و تجدید بنا در مسجد شریف نبوی آگاه نمودند وگفتند تأخیر، بیش ازاین روا نیست. سلطان فرمان عمارت مسجد را صادر کرد. سلطان عبدالمجید دوست داشت که مسجد شریف نبوی از حیث معماری مانند مساجد استانبول شود که به فخامت بنا و بلندی گنبدها که بر تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۰ چهار رکن استوارند اشتهار دارند ولی به او گفتند اگر چنین نقشه‌ای اجرا شود باید جای ستون‌های مشهور مسجد عوض شود. این امر موجب عدول سلطان از رأی خود گردید. «۱» عبدالحلیم افندی مدیر هیأت ساختمان‌های دولتی در استانبول مأمور اشراف و نظارت شد. شماری از مهندسان و هنرمندان و بنایان و نجاران و آهنگران در خدمت او بودند. مصالح بنا را با کشتی از راه دریا به ینبع می‌آوردند و از آنجا به مدینه. اینان در اول رجب سال ۱۲۶۶ ه. به مدینه رسیدند و به محض ورود در پی یافتن کوهی افتادند که سنگ‌هایش مناسب بنای مسجد باشد. سرانجام به کوهی نزدیک جماوات در جنوب غربی مدینه، در منطقه آبارِعلی در ذوالحُلَیْفه در وادی عقیق راهنمایی شدند. رنگ این سنگ‌ها رنگ عقیق سرخ بود چون صلاحیتش تأیید شد شروع به بریدن سنگ‌ها کردند تا طاق‌ها و ستون‌ها را با آن‌ها بنا کنند. تراشیدن این سنگ‌ها آسان و رنگشان زیبا بود. سنگ‌تراشان برای کار در آن کوه مکان گزیدند. قطعات بزرگ و متوسط و کوچک می‌بریدند و گاه ستون‌های یکپارچه می‌تراشیدند. سنگ‌های سیاه را که محکمتر و مقاوم‌تر بودند در بنای دیوارها به‌کار می‌بردند. برای نقل این سنگ‌ها به محلِّ کار، عرّابه‌هایی ساختند که چارپایان می‌کشیدند. این عرابه‌ها از آبارِعلی به باب‌الشامی و شارع‌الساحه و باب‌الرحمه و دارالضیافه، که در شمال مسجد واقع شده بود، می‌گذشتند و به منطقه عمل می‌رسیدند. این طریق کشیدن سنگ، به احترام مردم مدینه منوره بود که اعصابشان درهم نریزد و صفای خاطرشان تیره نگردد. پس از این به خراب کردن سایبان شمالی مسجد شریف نبوی پرداختند. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۱ در این سال عبدالحلیم، ناظر عمارت، حج به‌جای آورد ولی در مِنا مرگش دررسید و به سال ۱۲۶۶ ه. در آنجا دیده

بر جهان فروبست. مرگ او سبب رکود کارها شد، از آن پس هیأتی از مهندسان، کارِ نظارت را بر عهده گرفتند. نخستینِ آن‌ها مهندس محمد رائف‌پاشا بود که مجبور شد دروازه‌ای در باروی شمالی مدینه باز کند. آن را «باب‌المجیدی» نامید. «۱» در تمام مدتی که مسجد شریف نبوی در دست تعمیر و بنا بود، در هیچ زمان مراسم عبادت تعطیل نشد. مهندس مذکور که می‌خواست در همه انحاء و اطراف مسجد به کار بنا و تعمیر پردازد، مجبور شد هر بخشی را که خراب می‌کند بسازد سپس به خراب کردن بخش دیگر پردازد. «۲» برزنجی وضع مسجد شریف نبوی را، پیش از عمارت مجیدی، چنین وصف کرده که: مسجد شریف نبوی بیشترش سقف‌هایی بود بر پایه‌های چوب و طاق‌هایی از آجر و ستون‌هایی از سنگ سیاهِ تراشیده. در آغاز بنا از سلطان عبدالمجید، موافقت گرفتند که برای تعلیم اطفال مکتب‌هایی بنا کنند در دو طبقه و مخازنی برای روغن در بیرون دیوار شمالی مسجد. این کار به پایان رسید و میان آن‌ها دری باز شد که بعدها به باب‌المجیدی شهرت یافت. سپس بنای سایبان شمالی تکمیل گردید و پس از آن به کار سایبان شرقی پرداخته شد. دیواری که از مناره اصلی تا باب جبرئیل کشیده شده بود خراب شد و به قصد توسعه آن را ۳/ ۲۵ متر عقب‌تر بردند. در این احوال محمد رائف معزول شد و بکیرپاشا جایش را بگرفت. او در یازدهم ماه شعبان سال ۱۲۶۹ ه. برای تکمیل بنا به مدینه منوره آمد. بنای طاق‌ها و گنبدها را از مناره تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۲ اصلی تا باب جبرئیل تمام کرد. بنای قسمت آخر مسجد را هم به پایان رسانید. سپس به کار در قسمت غربی صحن پرداخت. مناره‌ای را که در رکن شمال غربی آن بود ویران نمود و سه صف ستون کارگذاشت و بر آن‌ها طاق‌ها زد و گنبدها برآورد. ولی در ماه جمادی‌الأولای سال ۱۲۷۱ ه. مرگش فرا رسید. «۱» در این فاصله یعنی به سال ۱۲۶۹ ه.: ۱۸۵۲ م. بورتون «۲» مدینه منوره را زیارت کرد. و وضع مسجد شرف نبوی را که تحت تعمیر و بنای سلطان عبدالمجید بود چنین وصف می‌کند: ۱- مسجد شریف نبوی متوازی‌الأضلاع است. فضای میانی بدون سقف است و آن را صحن گویند که صفوف متعددی از ستون‌ها و رواق‌ها، آن را احاطه کرده‌اند. ۲- مسجد سقف‌های گنبدی دارد. ۳- در جانب شرقی سه صف از ستون‌هاست و در جانب غربی چهار صف. ۴- بعضی از ستون‌ها رنگین و مزین به رنگ‌های گیاهی سیاه و قرمز. ۵- جانب شمالی، هنوز تعمیر آن به پایان نرسیده. ۶- مئذنه شمال غربی (که از چوب است) خراب شده و بنایش تجدید گردیده. ۷- باب‌السلام دو طرفش به رخام وقیشانی پوشیده شده و بر آن کتیبه‌هایی است به آب طلاـ ۸- بر سر مناره باب‌السلام مخروطی است از طلاـ، تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۳ ۹- مناره باب‌الرحمه دوتکه است که بر سر آن نیز مخروط طلایی است. ۱۰- جلو درهای مسجد چند پله هست. تصویر ص ۱۴۹ تابلویی کم نظیر از مسجد النبی، مربوط به سال ۱۸۵۳ م. ۱۱- دیوارهای قبله‌ای را پنجره‌هایی است با شیشه‌های رنگین. ۱۲- وجود زیورهای نباتی به ارتفاع ۱/ ۷۵ متر در ستون‌های روضه. ۱۳- شماره مئذنه‌ها پنج است و نوک دو مناره بیضوی شکل است. ۱۴- در آنجا پرچینی است از چوب مربع شکل که آن را «حدیقة‌السیده فاطمه» گویند. ۱۵- در صحن درختان کهنسال خرماست که حاصل آن‌ها را به بهای گران می‌فروشند. بعد از مرگ بکیرپاشا، شیخ‌الحرم؛ یعنی دلاور پاشا نظارت و اشراف بر تکمیل باقیمانده کارها را بر عهده گرفت. تا آنگاه که ادهم‌پاشا به مدینه منوره آمد در ۲۵ صفر سال ۱۲۷۲ ه. او بنای گنبدها و دکان‌های نزد باب‌النساء و باب جبرئیل را به پایان آورد و او همچنان در اشراف و نظارت بر تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۴ ستونها و رواقها ببود تا آنگاه که در اواخر سال ۱۳۷۳ ه. اجلش در رسید و درگذشت. شیخ‌الحرم و بقیه اجزای لجنه شورا، کارِ نظارت و اشراف را بر عهده مهندس صالح افندی نهادند. او نیز دو رواق در سمتِ قبله، پهلوی صحن افزود. «۱» از سوی باب عالی مقرر شد که عمارت قبله را به همان صفتی که دیگر اجزای مسجد بنا شده، تجدید بنا کنند. با ضرورت بر این تقیّد که ستون‌های جدید به‌جای همان ستون‌های قدیمی‌نصب شوند. ازآن ستون‌ها هشت ستون در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله نصب شده بود و علاوه بر آنچه به زمان عمر و عثمان منسوب بود از این‌ها گذشته، در تغییر جای بقیه ستون‌ها اختیار دارند. «۲» در این اثنا از سوی آستانه (استانبول) راشد افندی را برای تکمیل باقیمانده بناها مأمور کردند. او در سال ۱۲۷۴ ه. همراه عده‌ای از مهندسین به مدینه منوره رسید. آنچه را پیشینیان او

آغاز کرده بودند به پایان برد. سپس کار بنا را از جلو مسجد به جانب غربی آن منتقل کرد و در کمتر از یک سال آن را تمام کرد. در ماه ذوالحجه سال ۱۲۷۵ ه. به سبب اعتراض اهل مدینه به تغییر مکان بعضی از ستون‌ها، کارِ ساخت متوقف شد. امر اشراف و نظارت به اسعد افندی عریانی‌زاده محول شد. او در مکه مکرمه به حج آمده بود. چون کار بر عهده او قرار گرفت از مکه به مدینه آمد تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۵ در اوایل جمادی سال ۱۲۷۶ ه. «۱» و ساختمان سقف بلند قبله‌ای را در مدت کمی به پایان رسانید. ناظر جدید به منازعاتی که اسلاف او را از عمل بازمی‌داشت پایان داد. او کارهای مهم را به عهده متخصصین نهاد و بعضی از مردم مدینه را در کار شرکت داد و برای کندن و نهادن ستون‌ها، مجلس مشاوره‌ای ترتیب داد تا جمعی از خبرگان هنگام کندن سنگ‌ها و ستون‌ها و نصب سنگ‌ها و ستون‌های جدید نظارت داشته باشند. و همان‌گونه که اسلاف هنگام توسعه مسجد شریف نبوی در عهد ابوبکر و عمر و عثمان و عمر بن عبدالعزیز برای تعیین جای هر ستون شور کرده و نظرداده بودند، در حضور شیخ‌الحرم مجلس مشاوره تشکیل شد. ستون‌هارا درجای نخستین آن‌هانهادند بدون هیچ تغییری و با گذاشتن علاماتی، جای مسجد شریف نبوی را در عهد رسول خدا صلی الله علیه و آله معین کردند و آن علامات از این قرار است: ۱- از جهت قبله: نرده‌های ساخته از مس در پایان روضه شریفه، آنجا که خزائن آلمینیومی قرار دارد و قرآن‌ها را در آن می‌نهند. ۲- از جهت شمالی: ابتدای صحن اول که پهلوی مسجد مسقّف است و در آنجا ستونی است مشرف بر جهت شمالی و بر آن نوشته شده «حدّ مسجدالنبی صلّی اللَّه علیه و سلّم» این همان جهتی است که بر بالای آن، این حدیث شریف نوشته شده: «صلاةٌ فی مسجدی هذا أفضلُ مِن ألفِ صلاةٍ فیما سواه الّا المسجدالحرام». «۲» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۶ «یک نماز در این مسجدِ من، برتر از هزار نماز است در دیگر جای‌ها، مگر مسجدالحرام.» ۳- از جهت شرقی: دیوار حجره شریفه در سمت چپ کسی که رو به قبله ایستاده، در حالی که او در روضه ایستاده باشد. دیواری که در روضه است دیوار حجره نیست بلکه دیوار مقصوره است که در عهد سلطان قایتبای بر گِرد مرقد شریف کشیده شده و به داخل آن دیواری است که عمر بن عبدالعزیز ساخته و دیوار حجره نبویه ملاصق با آن است. از این‌رو بعضی از مورّخان گویند جزو بزرگی از روضه داخل در مقصوره شده است. ۴- از جهت غربی: ستون پنجم پیش از دیوار غربی، بر بالای آن داخل طاق به آب‌طلا نوشته شده است: «حدّ مسجد النّبی صلّی‌اللَّه علیه وسلّم» و در کنار آن به سوی غرب دو ستون هستند مربوط به توسعه عمر، سپس ستون توسعه عثمان، سپس ستونی است و طاقی تا دیوار مسجد که محل توسعه ولید است. «۱» سپس به تکمیل عمارت مسجد آغازکردند. اساس‌کار ستون‌هایی‌بود و بر بالای آن‌ها گنبدهایی. بعضی از ستون‌ها یکپارچه هستند و بعضی مرکب از دو قطعه. بر آن‌ها طاق‌های نیمدایره‌ای زده‌اند که گنبدهایی با حجم‌های مختلف برآن‌هااستواراست. ولی در همه رواق‌هایکسانند. رواق‌هارا پنجره‌هایی است آراسته به زیورها از داخل. زیورها تصویر درختان و گل‌هاست. دیوار قبله‌ای، از مرمر چینیِ آراسته به نقش‌هاست. «۲» ستوها از سنگ سرخ است که به طبقه‌ای از مرمر منقش به رنگ‌هایی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۷ طلایی پوشیده شده. درهای چهارگانه مسجد همچنان بر جای حفظ شدند ولی دری به نام باب المجیدی در ناحیه شمالی باز شد و مئذنه مجیدیه به جای مئذنه خشبیه قرارگرفت. اما جزء شمالی، دو تالار بر آن افزودند که بر هر یک، چهار حجره راه باز می‌کند. میان دو تالار نردبانی است که به آن، در طبقه اول به وضوخانه می‌روند و زیر مسجد هم دو وضوخانه است. تالار غربی بدون سقف است در آنجا مخازن روغن و قندیل‌ها و حصیرهاست. تالار دیگری است که مکتب تعلیم اطفال است، مرکب از دو طبقه. رواق‌های شرقیِ صحن مخصوص زنان است. بر گرد آن نرده‌ای چوبی کشیده‌اند. قاعده ستون‌ها از مس زرد است. «۱» آنجا که به مجیدیه معروف است بر دیگر جای‌ها امتیاز دارد؛ زیرا سطح داخلی گنبدها مزیّن به زیورهاست. محراب‌های سه‌گانه و منبر با ستون‌های سنگی، که طوقی از مس دارند و بر دیوار قبله‌ای آیات قرآنی و اسماء رسول اکرم صلی الله علیه و آله را نوشته‌اند و نیز آیات و احادیث و قصایدی به خط ثلث زیبا و با آب طلا نقش کرده‌اند. این خطها به قلم خطاط مشهورِ ترک، عبداللَّه زهدی است. برزنجی گوید نوشتن کتیبه‌ها سه سال مدت گرفت. «۲» بنابر روش معمول، که هر بنای

مهمی به پایان می‌آید در مکان‌های تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۸ بارز آن عبارات تاریخی می‌نویسند، از سلطان عبدالمجید نیز خواستند که عبارتی که نشان مؤکّد بر اتمام عمارت باشد یا شعر یا تاریخ، معین کند تا در جایی مشخص نقش شود. پس از مشاوره با دار الفتوی نقش عبارت: «قال رسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و سلّم» در موضعی که برای نقش طغراء مجیدی معین شده بود، اختیار کرد و در پی آن، نقش این حدیث شریف را: «صِلاةٌ فی مسجدی هذا أفضل مِنْ ألفِ صلاةٍ فیما سواه الّا المَسجد الحرام». «۱» پایان عمارت و ترمیم در ماه ذوالحجّه سال ۱۲۷۷ ه. بود. هزینه آن صدوچهل هزار کیسه از طلا- شد. در هر کیسه ۵ سکه مجیدی بود که هر سکه با صد و سی قرش رایج در آن زمان برابری می‌کرد. شمار کارگران، از بنّا و نجّار و رنگ‌کار و آهنگر و ریخته‌گر بیش از سیصدوپنجاه تن بود، غیر از مهندسان و هنرمندان و مشرفان و ناظران. «۲» مقداری را که سلطان عبدالمجید بر مسجد نبوی افزوده، ۱۲۹۳ متر مربع است. «۳» مسجد شریف نبوی پس از توسعه سلطان عبدالمجید دارای پنج مئذنه شد. ۱- مناره شمال غربی: نامبردار به «التشکیلیه و الخشبیه» و معروف به «المجیدیه» منسوب به سلطان عبدالمجید که در توسعه و عمارت خود آن را تجدید کرد و به سبک مناره‌های آستانه (استانبول) با سه شُرفه بنا نمود. در تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۶۹ اولین تعمیرات، سعودی‌ها آن را خراب کردند و مناره‌ای دیگر که زیباتر و با سبکی جدیدتر بود برآوردند. تصویر ص ۱۵۴ تابلویی از دیوار سمت قبله، که آیات قرآنی و نامهای پیامبر (ص) در آن پیداست. ۲- مناره شمال شرقی: موسوم به مناره «السنجاریه» و معروف به «السلیمانیه». این مناره را سلطان سلیمان قانونی به جای مناره سنجاریه قرار داد. آن را «العزیزیه» هم می‌گویند؛ زیرا عبدالعزیز خان بن محمود آن را تعمیر کرد. عبدالعزیز این مناره را به سبک مناره مجیدیه ساخت و برای آن سه تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۷۰ شُرفه قرار داد. این مناره هم در تعمیر و عمارت سعودی خراب گردید و به جای آن مناره‌ای به شکلی بدیع ساخته شد. ۳- مناره جنوب شرقی: موسوم به «الرئیسیه» که هنوز هم به این نام شناخته می‌شود و آن مناره مجاور قبهٔ الخضراء است و در رکن جنوب شرقی مسجد واقع شده است؛ جانبی که سابقاً آن را «جههٔ الملائکه» می‌خواندند. در زمان ما مردم آنجا را «مهبط الوحی» می‌نامند. سلطان اشرف قایتبای سه بار آن را عمارت کرد؛ در سال‌های ۸۸۶، ۸۸۸ و ۸۹۲ ه. و پی آن را تا آنجا که به آب می‌رسد حفر کرد و سنگ‌های سیاه در آن به کار برد و به بلندی آن ۱۲۰ ذراع (: ۶۰ متر) افزود. این مناره به همان حال سابق خود بر پا است. سعودیان آن را هر چند گاه تعمیر می‌کنند که در همان منظرِ بدیع و زیبای خود باقی بماند. ۴- مناره جنوب غربی: به مناره «باب السلام» مشهور است آن را الناصر محمد بن قلاوون به سال ۷۰۶ بنا کرد، مطری از آن یاد کرده است. اما ابن فرحون گوید: آنکه آن را ساخته شیخ الخدام شبل‌الدوله کافور المظفری معروف به الحریری بوده. این مناره هنوز هم بر پای است و مورد حفظ و حراست دولت سعودی. ۵- مناره غربی: آن را مناره «باب الرحمه» گویند. اشرف قایتبای در سال ۸۸۸ ه. بنا کرد. این مناره در خارج دیوار مسجد شریف نبوی است، چسبیده به مدرسه محمودیه که در آنجا بود. این مدرسه در عمارت اول سعودی‌ها خراب شد. «۱» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۷۱ تصویر ص ۱۵۶ نقشه توسعه مجیدی در مسجد النبی (ص) در سال ۱۳۳۱ ه. ق.

اصلاحات و ترمیمات مسجد شریف نبوی

بعد از سلطان عبدالمجید: بعد از سلطان عبدالمجید برخی اصلاحات و ترمیمات در مسجد شریف نبوی صورت پذیرفت که آن‌ها را به اختصار خواهیم کرد.

۱۵- در عهد سلطان عبدالعزیز

(۱۲۷۷- ۱۲۹۳ ه. ۱۸۶۱- ۱۸۷۶ م.) «۱» مدخلی جلو باب السلام اضافه شد (برحسب عبارتی که بر آن نوشته شده) و آن عبارت از

تالاری است که درگاه آن طاقی قوسی است دو طرف جنوبی و شمالی آن به سنگ‌های بورسلان (قیشانی) پوشیده شده، و بر آن نقش‌هایی است به رنگ‌های نباتی آبی. مدخل را گنبدی گرانب‌هاست و بالای در نیز به نقش‌های رنگین به هیئت منحنیهایی، زیور یافته است.

۱۶- در عهد سلطان عبدالحمید ثانی (۱۲۹۳- ۱۳۲۷ ه. ۱۸۷۶- ۱۹۰۹ م.)

پوشش دیوارهای داخلی باب السلام به پایان رسید و این بر طبق عبارتی است که بر مئذنه رئیسیه نوشته شده. «۲» و تاریخ ۱۳۰۷ ه. ۱۸۸۹- ۱۸۹۰ م. را دارد. بر سنگ‌های پایین، نقش گل‌های سرخ‌است و گل‌های آبی و ساقه‌های گل‌ها به رنگ سبز بر صفحه‌ای سفید. مسجد شریف به همان صورتی که ابراهیم رفعت «۳» در سال ۱۳۱۹ ه.: ۱۹۰۱ م. وصف کرده تا آنگاه که «روتر» در سال ۱۳۴۳ ه.: ۱۹۲۵ م. به زیارت مدینه منوره آمده و مسجد نبوی را وصف کرده است، باقی است. از منابع موجود بر نمی‌آید که بعد از توسعه سلطان عبدالحمید ثانی در سال تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۷۳ ۱۳۰۷ ه.: ۱۸۸۹- ۱۸۹۰ م. «۱» در آنجا کاری صورت گرفته باشد. جز آنکه محراب نبوی و سلیمانی درسال ۱۳۳۶ ه.: ۱۹۱۷ و ۱۹۱۸ م. به دست فخری پاشا آخرین حاکم ترک بر مدینه، در فاصله سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۳۷ ه.: ۱۹۱۶- ۱۹۱۸ م. تجدید گردید. «۲» تصویر ص ۱۵۹ باب السلام در مسجد النبی (ص)،

فصل پنجم: مسجد شریف نبوی در عهد دولت سعودی ۱۳۴۴ ه ۱۹۲۵م

اشاره

عمارت و توسعه مسجد شریف نبوی در دوره ملک عبدالعزیز «۱» در مسجد شریف نبوی مخصوصاً پس از پدید آمدن شکست‌ها و شکاف‌ها دربرخی ستون‌ها ودیوار شمالی، کارتوسعه و عمارت آغاز شد. اصلاحات و ترمیماتی درزمین مسجد و دررواقهای محیط به صحن درسال ۱۳۴۸ ه.: ۱۹۲۹- ۱۹۳۰ م. به اجرا درآورد. سپس برخی از ستونهای شرقی و غربی را در سال ۱۳۵۰ ه.: ۱۹۳۱، ۱۹۳۲ م. اصلاح و ترمیم کرد. در فاصله میان سال‌های ۱۳۵۴- ۱۳۵۷ ه.: ۱۹۳۵- ۱۹۳۸ م. حکومت مصر با موافقت حکومت سعودی تعمیرات فراوانی در مسجد نمود که شامل زمین و رواق‌ها ومأذنه‌ها ودرهای ورودی بود وديوارها رانیزرنگ زد. «۲» در سال ۱۳۶۸ ه. جمعی از زائران مصری به مدینه منوره آمدند و دیدند که در برخی از ستونهای جانب شمالی مسجد شریف نبوی شکافهای کوچک تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۷۸ پدیدار شده. اینان برای‌نجات مسجدشریف‌نبوی، درمطبوعات‌فریاد و فغان بر آوردند. ملک عبدالعزیز دستور داد که برای رئیس الوزرای مصر تلگراف کنند که این سرو صداها رابخواباند؛ زیرا دولت سعودی خود عهده‌دار این مهم خواهد شد. «۱» پس در جراید محلی به مسلمانان اطمینان دادند که در خبر مصریان مبالغه شده و آثار شکاف محدود بوده و به مردم اطمینان دادند که به زودی مرمت و تعمیر خواهد شد. این خبر سبب خوشحالی مسلمانان در سراسر جهان شد. برای اجرای این مهم، شیخ محمد بن لادن برگزیده شد. او با جماعتی از مهندسان به دیدار محل کار و تفحص در آن رفتند و شرح ماجرا را به ملک عبدالعزیز در ریاض گزارش دادند. و در سال ۱۳۷۰ دست به کار شدند. مقرر شد که بنای جنوبی را به حال خود نگهدارند و سه جناح متصل به آن را خراب کنند و مأذنه‌های عقبی را بر دارند و به جای آن دو مأذنه در دو رکن شمالی برآورند و مسجد را از سمت شمال توسعه دهند. ملک عبدالعزیز پس از شنیدن این گزارش‌ها، امیر عبداللّٰه الفیصل را مأمور آغاز کار نمود. در تاریخ یازدهم رمضان سال ۱۳۷۰ به شیخ محمدبن لادن توصیه شد که در ضمنِ توسعه، برای نگهداری مسجد شریف نبوی کوشش بسیار کند. «۲» شیخ محمد بن لادن در ماه رمضان سال ۱۳۷۰ ه. به مدینه آمد و در اجتماعی که امارت مدینه،

در ماه شوال همان سال، در داخل حرم شریف به

اهتمام ملک عبد العزیز به عمارت و توسعه

ریاست امیر مدینه منوره، عبداللَّه‌السدیری تشکیل داد شرکت نمود، درآن مجلس تصمیم گرفته شد که برای توسعه چه جای‌هایی را باید خراب کرد یا بکلی از میان برداشت.

آغاز اولین توسعه سعودی در مسجد شریف نبوی:

در آغاز تصمیم گرفته شد که خانه‌های اطراف مسجد شریف نبوی خراب شود. این کار در پنجم شوال ۱۳۷۰ ه. اول ژوئیه ۱۹۵۱ م. شروع شد. برای پرداخت بهای خانه‌ها مجلسی تشکیل شد. همچنین در باب خراب کردن مأذنه‌ها و رواق‌های شمالی و شرقی و غربی مسجد بحث شد. «۱» و به کندن پیِ بنا شروع کردند. در ربیع الأول سال ۱۳۷۲ ه.: نوامبر ۱۹۵۲ م. اولین سنگ بنا نهاده شد. این‌کار به وسیله ملک سعود، که در آن وقت ولی‌عهد بود، انجام پذیرفت. در چهاردهم شعبان سال ۱۳۷۲ ه.: آوریل ۱۹۵۳ م. حفر پی‌ها در جانب غربی، در منطقه باب الرحمه آغاز شد. در این روزها ملک عبدالعزیز درگذشت و ملک سعود جای او را گرفت. وی به مدینه آمد. کار با نظم و ترتیب پیش می‌رفت و مسجد پس از توسعه در پنجم ربیع الأول سال ۱۳۷۵ ه.: برابر با ۲۲ اکتبر ۱۹۵۵ م. مسجد افتاح شد. «۲» در این توسعه اولیه به سطح مسجد ۶۰۲۴۰۰ متر مربع افزوده شد و مساحت اجمالی آن به ۱۶۳۲۷۰۰ متر مربع رسید. «۳» تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۰ تصویر ص ۱۶۷ صحن اوّل مسجد النبی (ص) از عمارت مجیدی و آغازین توسعه سعودی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۱ زمین صحن به مرمر سرد کننده، که حرارت خورشید را نگه نمی‌دارد و همواره کسانی که پای بر آن می‌نهند خنکی مطبوعی را احساس می‌کنند، مفروش شد. در این صحن هشت ستون رخامی سفید است که کارِ ایتالیا است و سرِ ستون‌ها و تاج آن‌ها برنز زرد است و منقوش. بالای آن‌ها ستون‌هایی آراسته گذاشته شده ودر داخل آن‌ها لامپ‌هایی برای روشن نگهداشتن صحن. «۱» در دو طرف شرقی و غربِی صحن، سه رواق در هر طرف وجود دارد. پشت این صحن که از مشرق به مغرب امتداد دارد، جناحی است با سه رواق که نور افکنهای بزرگی جهت روشنایی بالای این رواق‌ها تعبیه شده است. در جانب شرقی این جناح درِ بزرگی نصب شد دارای سه فُرجه. آن را به نام آغازگر توسعه باب الملك عبدالعزیز نامیدند. همچنین در جهت غربی دری همانند درِ پیشین باز شد موسوم به «باب الملك سعود»، که توسعه به دست او پایان گرفته بود. در جهت شمالی این جناح، صحن دیگری پدید آمد از هر حیث همانند صحن نخستین. جناح شمالی مسجد نبوی را پنج رواق بود و نیز سه در، از غرب به شرق؛ باب عمربن خطاب، باب عبدالمجید و باب عثمان. «۲» در دو رکن شمال شرقی و شمال غربی دو مأذنه بر آورد ارتفاع هر یک هفتاد متر. عمارت سعودی دیوار غربی را کاملًا از باب‌السلام تا باب عمر در برگرفته و به همان شکل و هئیت جانب شمالی و شرقی ساخته و مزین گردید تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۲ تا مسجد در زیباترین و پرشکوهترین صورت‌های خود جلوه کند.

وصف کلی مسجد شریف نبوی پس از توسعه نخستینِ سعودی به ارقام

در طرحی که ریخته بودند، همه همّشان بر این بود که گونه‌ای هماهنگی میان توسعه اول سعودی و ساخته‌های سلطان عبدالمجید (عمارة المجیدیه) که مقرر شده بود باقی بماند، به وجود آید. از عمارت سلطان عبدالمجید فضایی به مساحت ۶۲۴۷ متر مربع زایل شود و مساحت دیگری بر آن اضافه گردد. بنابراین مجموع توسعه نخست سعودی ۱۲۲۷۱ متر مربع شد و این بیشترین توسعه‌ای بود که مسجد شریف نبوی تا آن وقت یافته بود. اما آنچه از عمارت سلطان عبدالمجید باقی ماند به ۴۰۵۶ متر مربع رسید که شامل جزء

مسقّف قبله‌ای بود. این جزء مشتمل بود بر حجره مطهره و گنبد سبز او ومصلای حضرت رسول صلی الله علیه و آله و روضه مطهره ومنبر شریف وستون‌های باستانی و مئذنه رئیسی و مئذنه باب‌السلام و مصلای رسول اللّه صلی الله علیه و آله آنگاه که به سوی بیت المقدس نماز می‌گزارد. از آنچه گذشت برای ما وضع مسجد شریف نبوی پس از توسعه عمارت سعودی بدین نحو معلوم می‌شود: ۱- قسمت جنوبی از باب‌الرحمه و باب‌النساء که جزو عمارت سلطان عبدالمجید است، در سال ۱۲۶۵- ۱۲۷۷ ه. ۲- قسمت شمالی از باب الرحمه و باب النساء که جزو عمارت ملک عبدالعزیز آل سعود است، در سال ۱۳۷۰ - ۱۳۷۵ ه. ۳- بناهای حجره مطهر وپایه‌های گنبد سبز (قبهٔالخضراء) و ستون‌های آن، از عمارت قایتبای است، در سال ۸۸۷ ه. ۴- پنجره‌های اطراف حجره شریف نبوی، از بناهای الظاهر بیبرس تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۳ است به سال ۶۶۸ ه. و ملک زین‌الدین کتبغا است در سال ۶۹۴ ه. ۵- گنبد سبز (القبهٔالخضراء) و اول کسی که آن را رنگ سبز زد، سلطان عبدالحمید است در سال ۱۲۳۳ ه. ۶- محراب النبوی ساخته قایتبای است در سال ۸۸۸- ۸۹۰ ه. ۷- محراب سلیمانی، که در جانب راست منبر است، ساخته اشرف اینال است، در سال ۸۶۰ ه. ۸- محراب عثمانی در دیوار قبله‌ای مسجد، از بناهای قایتبای است به سال ۸۸۸- ۸۹۰ ه. «۱»

مساحت توسعه اول سعودی

توسعه اول سعودی شامل بخش‌هایی از عمارت مجیدیه بود که آن را ویران کردند وضمن عمارت اولیه سعودی بناکردند. این بخش‌ها ازباب‌الرحمه در غرب تا باب عمر در شمال و از باب النساء در شرق تا باب عثمان در شمال را در برداشت. بنابراین بهتر است آن را بدین گونه توضیح دهیم: ۱- مساحت مسجد شریف نبوی، پیش از توسعه اول سعودی ۱۰۳۰۳ متر مربع. ۲- مساحت بخش‌هایی که در جهات سه‌گانه خراب شد ۶۲۴۷ مترمربع. ۳- باقیمانده مساحت در جانب قبله‌ای ازبنای مجیدیه ۴۰۵۶ متر مربع. ۴- مساحت زیادت در توسعه اولیه سعودی ۶۰۲۴ متر مربع. ۵- مساحت اجزایی که در توسعه اولیه سعودی بار دیگر تعمیر شد ۶۲۴۷ متر مربع. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۴ ۶- مساحت توسعه سعودی برای توسعه تقریبی ۱۲۲۷۱ متر مربع. ۷- مساحت‌تقریبی مسجد بعد ازتوسعه اولیه سعودی ۱۶۳۲۷ مترمربع. تصویر ص ۱۷۲ نقشه‌ای از توسعه اوّل مسجد النبی به وسیله سعودی

ویژگی‌های تعمیرات اولیه سعودی در مسجد شریف نبوی

بنای نخستینِ سعودی در مسجد شریف نبوی از بتون مسلح است و ستون‌هایی که بر آن‌ها طاق‌ها زده شده. اما سقف به مربع‌هایی تقسیم شده به صورت سقف‌های چوبی و به انواع زیورها آراسته. ستون‌ها را، سر ستون‌هایی است از مسِ زردِ منقش به انواع نقش‌های بدیع. پایه‌های ستون‌ها در مرمر پوشیده شده «۱» که بیشتر سفید هستند. ستون‌ها هم، رنگِ سفید درخشان دارند. بر بنای مسجد رنگ سفید از هر رنگ دیگر بیشتر است، اندکی هم سرخ یا سیاه. اما بر آن قسمت از بنای مجیدیه که تا کنون باقی مانده، رنگ سرخ و سیاه غلبه داشت ولی رنگ سفید کرمی بر آن زدند تا با ساخته‌های سعودی در مرحله اول و دوم هماهنگی پیدا کند، همچنین سر ستون‌هایی را که از سنگ ساخته شده بود، به نقش‌های جمیل بیاراستند. بیشتر پایه‌های ستون‌ها پوشیده در طوق‌های مسی است. در ضمنِ توجه دولت به مسجد شریف نبوی، فرمان داده شدکه ستون‌ها را تا نصف آن‌ها با بتون مسلّح بپوشانند تا بیشتر استحکام یابند و عمرشان طولانی‌تر شود. و بر بالای آن‌ها طوق‌هایی از مس زرد بستند که بر شکوه و زیبایی آن‌ها افزود.

درهای مسجد شریف نبوی بعد از توسعه نخستین‌سعودی:

۱- باب السلام، در رکن جنوب غربی مسجد شریف نبوی است، تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۶ محاذی دری که

عمربن خطاب ساخته است؛ آنگاه که مسجد را تصویر ص ۱۷۴ ستونهای مسجد النبی در توسعه سعودی که بالای آنها طوقهایی از مس زرد است. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۷ توسعه می‌داد. ۲- باب الصدیق، در غرب مسجد شریف نبوی است، معروف است به روزن ابوبکر. کسانی که مسجد را تعمیر و ترمیم می کردند، دری محاذی روزن ابوبکر می‌ساختند تا بر مکان آن دلالت کند. در عمارت اول سعودی دروازه بزرگی که سه قسمت داشت، میان باب‌السلام و باب الرحمه ساختند و آن را «باب الصدیق» نامیدند. ۳- باب الرحمه، در غرب مسجد است. به «باب عاتکه» هم معروف است و ما درباره آن سخن گفتیم. ۴- باب جبریل، در شرق مسجد و شمال شرقی حجره شریف واقع شده. درباره آن نیز سخن گفتیم. ۵- باب النساء، در شرق مسجد است، بعد از باب جبریل از شمال و آن محاذی دری است که عمر بن خطاب گشود، آنگاه که مسجد شریف نبوی را توسعه می‌داد. «۱» ۶- باب عبدالعزیز، در شرق مسجد است بعد از باب النساء و آن عبارت از سه در وسیع است که از شرق به خیابان ملک عبدالعزیز باز می‌شود. ۷- باب عثمان بن عَفّان، در رکن شمال شرقی مسجد شریف نبوی است. ۸- باب المجیدی، در وسط دیوار شمال شرقی مسجد واقع شده و آن تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۸ عبارت است از یک در پس از عمارت سلطان عبدالمجید به این اسم نامیده می‌شد که در توسعه نخستین سعودی جهت جاویدان ساختن نام او باز هم به «باب المجیدی» نامگذاری شد. تصویر ص ۱۷۶ باب السلام در بنای عثمانی و سعودی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۸۹ تصویر ص ۱۷۷ باب جبرئیل‌باب النساء ۹- باب عمربن خطاب، در رکن شمال غربی مسجد شریف نبوی واقع شده و آن عبارت از یک در است. ۱۰- باب سعودی، در غرب مسجد است، بعد از باب‌الرحمه از جانب شمالی وآن عبارت از سه در وسیع‌است و مواجه با باب عبدالعزیز. ۱۱- ملک فهد بن عبدالعزیز دستور داد که در جهت جنوب شرقی رو به روی باب‌السلام دری باز کنند. این دَر در سال ۱۴۱۰ ه. باز شد و سبب تسهیل در امر ورود و خروج زائران گردید. ۱۲- در توسعه ملک فهدبن عبدالعزیز راهروی جلو، دیوار قبله به طول ۵/ ۸۲ متر و عرض ۹۵/ ۴ متر احداث شد و در آن سه در گذاشتند، عرض هر در ۵/ ۲ متر بود: دری محاذی باب السلام در غرب و دری محاذی باب جبریل در شرق و دری در وسط که به تالار مخصوص نماز بر جنازه‌ها باز می‌شود. طول تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۰ این تالار ۲۵/ ۱۱ متر است و عرض آن ۹۵/ ۴ متر در آنجا تمام وسایل لازم موجود است و دری در دیوار قبله به عرض دو متر باز شد. این در در طرف راست امام‌است. امام از آن در، برای نماز بر جنازه‌ها به تالار می‌رود. تصویر ص ۱۷۹ درهای مسجد النبی بعد از توسعه اوّل سعودی اولین‌نماز برجنازه‌ها در این مکان، دراول ماه رمضان ۱۴۱۵ خوانده شد.

مناره‌های مسجد شریف نبوی در نخستین توسعه سعودی:

در نخستین تعمیر و ترمیم مسجد شریف نبوی، که در عهد سعودی از ۱۳۷۰ تا ۱۳۷۵ ه. مدت گرفت، مسجد را چهار مناره بود. مناره شمال غربی موسوم به «التشکیلیه» و مناره شمال شرقی موسوم به «السنجاریه» و مناره باب الرحمه را خراب کردند. و به جای آن‌ها دو مناره ساختند؛ یکی در جهت تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۱ تصویر ص ۱۸۱ یکی از مناره‌های مسجد النبی در توسعه اوّل سعودی شمال شرقی و دیگری در جهت شمال غربی. خصوصیات مناره‌هایی که در عهد سعودی ساخته شده از این قرار است: تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۲ اولًا: عمق هر مناره ۱۷ متر و ارتفاع آن ۷۰ متر است. ثانیاً: مناره‌ها را چهار طبقه است از این قرار: «۱» ۱- طبقه اول یا طبقه پایین، مربع است و به مقرنس‌هایی که ایوان مربع شکلی را حمل می کنند منتهی می‌شود. ۲- طبقه دوم، هشت ضلعی است با دریچه‌ها و طاق‌های مثلث شکل که به مقرنس‌هایی منتهی می‌شودکه بالای آن شرفه‌ها و منظرهاست. ۳- طبقه سوم، به همان بلندی طبقه دوم است و دایره شکل است که به منظری دایره‌ای شکل منتهی می‌شود. ۴- طبقه چهارم (یا جوسق)، بلندی‌اش کمتر است و بر روی آن نیز مقرنس‌هایی است که شرفه یا منظری را بر سردارند.

توضیحات و آماری از توسعه اول مسجد شریف نبوی

۱- برای توسعه اولیه مسجد نبوی شریف به وسیله دولت سعودی، در سال ۱۳۷۰- ۱۳۷۵ ه. هفتاد میلیون ریال سعودی بودجه معین شد؛ سی میلیون برای ساختن بنا و چهل میلیون برای خریدن املاک و خانه‌ها و اراضی اطراف. «۲» ۲- تشکیل مجلس از مردم مدینه منوره برای تعیین قسمت املاک و اراضی که از صاحبانشان گرفته شده بود و پرداخت عوض یا بها تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۳ به آنها. ۳- مساحت اراضی و خانه‌های گرفته شده از اشخاص ۲۲۹۵۵ متر مربع بود و شمار املاک ۳۴ قطعه بود و این‌ها در جانب غربی و شرقی و شمالی مسجد بودند. «۱» ۴- برای امر توسعه دفتر خاصی تأسیس گردید، با بیش از پنجاه عضو که کارهای اداری و حسابداری و مهندسی را بر عهده داشتند: قسمت فنی ۱۴ مهندس و ۴۰۰ تکنیسین و ۱۶۰۰ کارگر داشت. برای امر توسعه و ترمیم، کارگاهی تشکیل شد. در آبار علی (در فاصله هشت کیلو متری مدینه) که در آنجا سنگ‌های لازم را می‌بریدند. شمار کارگران این کارگاه به ۴۰۰ نفر می‌رسید. دولت در کوتاه‌ترین زمان، همه وسایل بنا را از سبک و سنگین مهیا نمود. همه مواد ساختمانی به وسیله کشتی به بندر ینبع می‌رسید و از آنجا با کامیون‌های بزرگ به محل کار در مدینه منوره حمل می‌شد. پایگاهی، مخصوصِ نگهداری خودروها و آلات سبک و سنگینِ بنا تأسیس شد که در آنجا جماعتی از مهندسان و مکانیک‌ها و کارگران متخصص کار می کردند.

آماری از ترمیمات و تعمیرات اولیه سعودی در مسجد شریف نبوی: «۱»

شماره تعدادشرح توضیحات ۶۸۹۱ طاقها- ۲۳۲۲ ستون‌های مستدیر- ۴۷۴۳ ستون‌های محیط به دیوار- ۵۴ رواق‌ها یا ایوان‌های شمالی درانتهای مسجد میان دو صحن ۳۵ رواق‌ها یا ایوان‌های میانی ۳۶ رواق‌ها یا ایوان‌های شرقی ۳۷ رواق‌ها یا ایوان‌های غربی ۲۸ صحن‌های مسجد دو فضای باز در مسجد ۴۴۹ پنجره‌ها ۹۱۰ درها ۲۱۱ مئذنه‌ها در شمال مسجد ۷۰۱۲ متر ارتفاع هر مأذنه ۱۷۱۳ متر عمق پی هر مأذنه ۵۱۴ متر عمق پی‌های دیوارها و ستونها ۱۲۸۱۵ متر طول دیوار شرقی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۵ شماره تعدادشرح توضیحات ۱۲۸۱۶ متر طول دیوار غربی ۹۰۱۷ متر طول دیوار شمالی

توجه به بنای جنوبی مسجد شریف نبوی:

از آغاز روی کار آمدن دولت سعودی تا کنون ترمیمات و اصلاحاتِ بنای جنوبی (جانب قبله) مسجد شریف نبوی متوقف نشده است. امر باز سازی و ترمیم برعهده مهندسان چیره دست گذاشته شده و از این توجهات و اهتمامات، موارد زیر است: ۱- محافظت دیوار قبله و تجدید کتیبه‌های قرآنی و نامهای رسول‌اللَّه صلی الله علیه و آله به آب طلا، تا مگر رونق و جمال نخستین را باز یابند. ۲- محافظت گنبدها و تزیینات داخل و تعمیر و پوشش دادن آن‌ها از خارج، هر وقت که این امر ضرورت یابد. ۳- رنگ آمیزی به رنگ سرخ، سپس سفید در سال ۱۴۱۳ ه. تا با رنگ عمارت سعودی هماهنگ شود. ۴- واگذار کردن نظافت آن به یک شرکت سعودی که در این کار تخصص دارد؛ مانند دیگر مساجد. ۵- افزودن بر قندیل‌ها و چلچراغ‌های فلزیِ آب طلا داده در حجم‌های مختلف. ۶- فرش کردن آن با فرش‌های فاخر و گرانبها تا هر چه بیشتر بر شکوه و رونق آن افزوده شود. ۷- ساختن خزانه‌های قرآن از آلمینیومِ زرد، به اندازه‌های گوناگون. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۶ ۸- زیاد کردن آب زمزم برای حجاج و زوار مسجد مصطفی صلی الله علیه و آله و نیز برای استفاده همه نمازگزاران. ۹- مجهز ساختن آن به آلات تصویر برای پخش مراسم مذهبی در همه اعیاد و ماه رمضان المبارک و پخش نماز مغرب در هر روز. ۱۰- تأسیس یک‌ایستگاه رادیو به زبان عربی وانگلیسی در ماه رمضان. ۱۱- نصب بادبزن‌های سقفی و دیواری برای راحت نمازگزاران. ۱۲- گسترش دادن شبکه سرد سازی، هر قدرکه بنا

توسعه داده شود. ۱۳- ارتباط باشبکه هشدارآتش‌سوزی، اگر- خدای‌نکرده- حریق رخ دهد. ۱۴- ایجاد مرکز پلیس در تمام روز و شب برای حفاظت از امنیت مسجد شریف نبوی. ۱۵- ایجاد وزارت شؤون اسلامی و اوقاف و تبلیغ و ارشاد.

توسعه سعودی در وهله دوم، در عهد ملک فیصل بن عبدالعزیز در سال ۱۳۹۵ ه.

شمار حاجیان و زائران حرم رسول خدا صلی الله علیه و آله در فزونی بود، ضرورت ایجاب می‌کرد که بر مساحت مسجد شریف نبوی هم افزوده شود. پس ملک فیصل بن عبدالعزیز دستور توسعه تازه داد و ۳۵۰۰۰ متر مربع به زمین مسجد افزوده شد. ولی در خود مسجد تغییری داده نشد بلکه این مساحت افزوده، مصلّایی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۷ بود بزرگ با سایبانهایی به همان شمار که درون مسجد به نماز می‌ایستادند. در تصویر ص ۱۸۶ بنای مجیدی از شمال تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۸ خارج مسجد هم می‌توانستند به نماز بایستند. بار دیگر ۵۵۵۰ متر مربع دیگر افزوده شد و در آنجا نیز سایبانهایی بر پای شد. بدین گونه نمازگزاران بسیاری را در بر گرفت. «۱» تصویر ص ۱۸۸ سایه‌بانهای موقتی در غرب مسجد النبی در توسعه ملک فیصل

توسعه در وهله سوم در عهد ملک خالد بن عبدالعزیز:

در عهد ملک خالد بن عبدالعزیز توسعه سوم آغاز شد و مقدار ۴۳۰۰۰ متر مربع سایبان به زمین خارج مسجد در افزودند ولی ساختمان مسجد را تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۱۹۹ در برنگرفت. «۱» این توسعه بازار پارچه فروشان را، که در ۱۸ رجب سال ۱۳۹۷ آتش در آن افتاد و در جنوب غربی مسجد شریف نبوی بود، شامل شد. آن منطقه به کلی از مردم خالی شد و صاحبان خانه و مستغلات ملک خود تعویض کردند و زمین پس از هموار شدن به زمین مسجد شریف نبوی ضمیمه شد. «۲» توسعه تا خیابان العینیه و مواضع وضو رو به روی مسجد از جانب غربی گسترده شد. همه خانه‌ها و خیابان‌هایی که در این جهت بود، از جنوب تا شمال تا شارع الساحه و از دیوار غربی حرم تا المناخه جزء مسجد شد. از این قسمت بخشی به محل توقف خودروها اختصاص یافت و بخش دیگر را سرپوشیدند و با چراغ‌های پرنور همچنین بادبزنها و بلندگوهای مجهّز ساختند؛ بدین گونه مسجد شریف نبوی صلی الله علیه و آله برای زائران مسجد الرسول، از هر حیث آماده شد. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۰۰ تصویر ص ۱۹۰ سایه‌بانهای موقت دیگر از سمت دیگر

فصل ششم: توسعه مسجد شریف نبوی در عهد ملک فهد بن عبدالعزیز

مقدمه:

پس از آنکه در ۲۱ شعبان سال ۱۴۰۲ ه. برابر با ۱۳ ماه ژوئیه ۱۹۸۲ م. ملک فهد زمام امور مملکت سعودی را به دست گرفت. وی سایبان‌های موقتی را، که در ناحیه غربی مسجد شریف نبوی بر پا شده بود، کافی ندانست؛ زیرا آن‌ها نمی‌توانستند چنانکه باید همه زوار و نمازگزاران را از گرمای آفتاب و سرمای زمستان حفظ نمایند. در سفری که در ماه محرم سال ۱۴۰۳ ه.: اکتبر سال ۱۹۸۲ م. به مدینه نمود، دستوری صادر کرد که باید مساحت حرم شریف نبوی دهها برابر آنچه هست بزرگتر شود و برای این کار همه امکانات را مهیّا نمود تا مسجد به صورت وسیعترین و زیباترین مساجد عالم درآید، نخست نیاز به یک نقشه هوایی از شهر داشت، پس نقشه‌های تفصیلی رنگین تهیه کرد که اساس تغییر و تنظیم و تعمیر مسجد بود. مهندسان و متخصصان برای اجرای فرمان، به کشیدن نقشه‌ها به صورت منظم و سریع پرداختند. آنگاه یک کمیسیون در تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۰۴ سطح

وزارت، به ریاست خود و نیابت ولی عهد، امیر منطقه مدینه منوره، تصویر ص ۸۰ مسجد النبی پیش از آخرین توسعه، که در شرق و غرب آن سایه‌بانهای موقت دیده می‌شود. تشکیل داد و کار هر روز و بدون درنگ آغاز شد. درکشیدن نقشه‌ها وتصمیم‌گیری‌های امرتوسعه و در جزئیات امور با مهندسان و متخصصان مشورت و تبادل نظر می‌شد «۱» و علاوه بر مسجد شریف نبوی، دیگر مساجد مدینه منوره نیز از نظر دور نگه داشته نشد؛ از تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۰۵ جمله مسجد قُبا، و مسجد جمعه و مسجد قبلتین و مسجد میقات و غیر آن از مساجد تاریخی مشمول توسعه و آبادانی شدند. تأسیس محکمه بزرگ شرعی با هر چه به آن مربوط بود و بهبود بخشیدن به وضع راه‌ها و تسهیل در امر آمد و شد زائران مسجد مصطفی صلی الله علیه و آله و نمازگزاران در آن و کسانی که برای تصویر ص ۱۹۶ ازدحام در مسجدالنبی پیش از آخرین توسعه سلام بر رسول خدا صلی الله علیه و آله و زیارت مساجد و اماکن تاریخی مدینه آمده بودند از اقدامات این دوره است. در ۱۶ محرم سال ۱۴۰۳ ه.: ۱۹۸۳ م. سنگ بنای مجمع الملک فهد را برای چاپ مصحف شریف برنهاد. در آنجا علاوه بر آنکه قرآن کریم با تازه‌ترین وسایل فنی و با دقت تمام چاپ می‌شود، ترجمه آن هم به زبان‌های مختلف عالم صورت می‌گیرد و نوارهای ضبط صوت هم با صدای برترین تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۰۶ قاریان قرآن تولید می‌گردد. این مجمع در ماه صفر ۱۴۰۵ ه.: ۱۹۸۵ م. افتتاح شد. در تمام مدتی‌که کار تعمیر وترمیم پیش می‌رفت، نه در شب نمازتعطیل شد و نه در روز. امروز مسجد شریف نبوی‌به زیباترین و شکوهمندترین صورت خود در تمام طول تاریخ جلوه می‌کند.

به یاری و برکت خداوند:

در روز جمعه، نهم ماه صفر ۱۴۰۵ ه. دوم ماه نوامبر سال ۱۹۸۴ م. بعد از نماز جمعه، اولین سنگ بنای توسعه جدید مسجد بر نهاده شد، و از لوح یادبودی که در جانب غربی روزن ابوبکر نصب شده بود، پرده برداری گردید و این نشانِ اجازت به اجرای نقشه بود. و برای آنکه کار بهتر پیش رود به کمیسونی به ریاست امیر عبدالمجیدبن عبدالعزیز، امیر منطقه مدینه منوره تشکیل و اجرای این برنامه را هم بر عهده مؤسسه بن‌لادن واگذار کردند. رییس این مؤسسه شیخ بکر محمد بن لادن بود او در روز شنبه برابر با ۱۷ محرم سال ۱۴۰۶ ه. اول ماه مارس سال ۱۹۸۴ م. برنامه راتنفیذکرد. از این قرار: توسعه و ترمیم ملک فهد عبارت است از احداث بنای جدیدی در کنار مسجدهایی که محیط بر آن و از شمال و غرب و شرق متصل به آن بود به مساحت ۸۲۰۰۰ متر مربع که برای ۱۳۷۰۰۰ نمازگزار جای داشت و مساحت مسجد پیش از توسعه- چنانه گفتیم- ۱۶۳۲۷ متر مربع بود؛ بدین گونه مساحت اجمالی مسجد بعد از توسعه ۹۸۵۰۰ متر مربع شد که برای ۱۶۷۰۰۰ نمازگزار جای داشت. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۰۷ تصویر ص ۲۰۵ مساحت مسجد النبی در بنای پیامبر (ص) و افزوده آن حضرت بعد از غزوه خیبر استفاده از سطح توسعه برای نماز، بعد از فرش کردن آن با مرمر، مقدار ۶۷۰۰۰ متر مربع شد که گنجایش ۹۰۰۰۰ نمازگزار را داشت. بنابراین گنجایش مسجد شریف نبوی بعد از توسعه به ۲۵۷۰۰۰ نفر رسید. و مساحت تقریبی آن به ۱۶۵۵۰۰ متر مربع رسید. اما فضاهایی که محیط بر مسجد شریف نبوی بود مساحتشان ۲۳۵۰۰۰ متر مربع است. زمینش به مرمر و گرانیت در اشکال هندسی زیبا به شیوه اسلامی و رنگ‌های مختلف زیبا پوشیده شده است و بخش بزرگی از آن را سایبان‌هایی است که به طور خودکار باز و بسته می‌شوند تا بر نمازگزاران هنگام نماز سایه افکنند. مساحت این سایبان‌ها ۱۳۵۰۰۰ متر مربع است وگنجایش ۲۵۰۰۰۰ نفر تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۰۸ را دارند و اما اگر تمام ظرفیت را حساب‌کنیم می‌تواند ۴۵۰۰۰۰ نفر را در برگیرد و این شمار تا ۷۰۰۰۰۰ هزار هم می‌رسد و در اوقات ماه مبارک رمضان و حج و عمره و زیارت تا یک میلیون هم می‌توانند به نماز بایستند. مکان‌هایی برای گرفتن وضو و استراحت زوار پیوسته به محل توقف خودروها در زیر زمین است. این عرصه‌ها اختصاص به پیادگان دارد و خودروها نمی‌توانند به آنها داخل شوند. اطراف آن رادیوارها و دربندها از هر سو احاطه کرده و به وسیله ۱۲۰ نور افکن که بر پایه‌های رخامی قرار دارند

روشن می‌شود. آن قسمت از زمین هم که بین مسجد قدیم و توسعه سعودی در وهله اول قرار دارد با ۱۲ سایه‌بان بزرگ به همان ارتفاع سقف دیگر سایبان‌ها هر یک به مساحت ۳۰۶ متر مربع که به طور خودکار باز و بسته می‌شوند، پوشیده شده و این به خاطر آن است که نمازگزاران را از تابش خورشید و آب باران حفظ کند و در مواقعی که وضع جوّی چنان است از هوایی خوش بهره‌مند سازند. تا مسجد شریف نبوی به صورت پر شکوهترین و عظیم‌ترین بناهای روی زمین گردد در این توسعه اخیر پنج برابر بر سطح آن افزوده شد. این امر ایجاب می‌کرد که خانه‌ها و اراضی همجوار را از صاحبانشان بخرند و خراب کنند. مساحت این خانه‌ها حدود ۱۰۰۰۰۰ متر مربع بود. هزینه‌ای که دولت برای این توسعه پرداخت سی میلیارد ریال سعودی بود. عرض عرصه‌هایی که محیط به مسجد شریف نبوی است بین ۱۰۰ و ۱۵۰ متر است و این از جهت شمالی و غربی و جنوبی است ولی در جانب شرقی خیابانی را که میان مسجد و ساختمان‌ها و بقیع قرار دارد به حال خود باقی نهادند؛ زیرا ممکن نبود چیزی از بقیع کاسته شود، بلکه از سمت شمال و مشرق و جنوب بخشهای بزرگی به بقیع افزوده شد. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۰۹ رواق سطح توسعه به مساحت ۱۱۰۰۰ متر مربع و به عرض ۶ متر و ارتفاع ۵ متر این رواق در جانب شمالی و شرقی و غربی و جنوبی توسعه ساخته شده، به اضافه منطقه محیط به بنای امروزی حرم شریف نبوی. «۱» برای انتقال نمازگزاران و راحت آن‌ها از طبقه پایین به سطح توسعه، پله‌های برقی متحرک کار گذاشته‌اند. در توسعه وهله دوم شش مناره جدید ساخته شد که ارتفاع هر یک ۱۰۴ متر است؛ یعنی ۳۲ متر بیش از ارتفاع مناره‌ها در توسعه وهله اول سعودی. بنابراین مسجد پس از توسعه وهله دوم دارای ده مناره گردید. مناره‌های جدید به گونه‌ای ساخته شده‌اند که با مناره‌های پیشین هماهنگی داشته باشند. این مناره‌ها در تمام بخش توسعه یافته قرار داده شده‌اند. به گونه‌ای که در هر رکنی از ارکان آن، مناره‌ای است. چهار مناره در جانب شمالی و یکی در رکن شمال شرقی و دیگری در رکن شمال غربی و دو مناره در نیمه جانب شمالی بالای در وسط (باب ملک فهد) و مناره‌ای در رکن جنوب شرقی و یکی در رکن جنوب غربی است. تصویر ص ۲۲۱ مناره‌های جدید و پیشین مسجدالنبی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۱۰ هر مناره را پنج طبقه است، بدین شرح: طبقه اول، قاعده مناره مربع شکل است و هر ضلع ۵/ ۵ متر به ارتفاع ۲۷ متر. طبقه دوم، هشت ضلعی است قطر آن ۵/ ۵ و ارتفاع آن ۲ متر است. طبقه سوم، استوانه‌ای است و قطر آن ۵ متر و ارتفاعش ۱۸ متر است. طبقه چهارم، استوانه‌ای است به قطر ۵/ ۴ متر و ارتفاع ۱۵ متر. طبقه پنجم، استوانه‌ای است به قطر ۵/ ۴ متر و ارتفاع ۱۲ متر. «۱» تونل خدمات، از محطه التبرید آغاز می‌شود. طول آن ۷ کیلو متر و عرض آن از درون ۱۰/ ۶ متر است و ارتفاع آن ۱۰/ ۴ متر است. سراسر آن از بتون مسلح است. حاوی دو لوله برای نقل آب سرد. قطر هر لوله ۹۰ سانتی متر. دو لوله دیگر هم در درون تونل کشیده‌اند که در صورت نیاز مبرم از آن‌ها استفاده کنند. در این تونل ۳۱ غرفه تهویه‌است همراه با بادبزن‌های لازم. «۲» دیگر از تأسیسات، ایستگاه مرکزی خنک کردن آب است و پایگاه‌های برق و توقفگاه‌های خودروها که هر یک با استفاده از تمام امکانات فنّاوری ساخته شده‌اند تا زائران مسجد شریف نبوی از هر حیث در آسایش باشند. در توسعه مرحله دوم سعودی برای مسجد شریف نبوی هفت مدخل اصلی تعبیه گردیده. سه مدخل در ناحیه شمالی توسعه و دو مدخل در دو ناحیه شرقی و غربی. هر مدخل را پنج در در کنار یکدیگر است، هر یک به عرض سه متر ولی تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۱۱ تصویر ص ۲۳۳ یکی از مناره‌ها در حال ساخت. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۱۲ در دو طرف آن‌ها دری است به عرض شش متر، بدین طریق شمار درهای هر یک از مدخل‌های اصلی به هفت می‌رسد. مدخل ملک فهدبن عبدالعزیز در وسط ناحیه شمالی بخش توسعه یافته است، بر سر این مدخل هفت گنبد بتونی است و در هر طرف آن مناره‌ای است به بلندی ۱۰۴ متر، به طور کلی حرم شریف نبوی را ۸۳ در است که عرض مجموع آن‌ها تقریباً ۳۴۰ متر است و بلندی هر در ۶ متر است. توسعه مسجد شریف نبوی در وهله دوم در عصر حاضر نسبت به گذشته از این امتیازات برخوردار است: ۱- استفاده از یک زیرزمین به عمق ۵/ ۴ متر و به وسعت ۷۹۰۰۰ متر مربع برای وسایل تهویه و تلطیف محیط. این زیرزمین ۸ در دارد. ۲- ساختن پله‌های برقی برای کمک به نمازگزاران در رسیدن به

سطحی که برای نماز مهیا شده، همان گونه که در حرم شریف مکی برای نماز در مواقع حج وجود دارد. ۳- احداث سقف متحرک برای پوشش ۲۷ موضع که طول ضلع هر یک از آن‌ها ۱۸ متر است. این سقف‌ها به نیروی برق باز و بسته می‌شود. ۴- افزوده شدن مئذنه‌ها، از چهار مئذنه در توسعه وهله اول، به ده مئذنه در حال حاضر. بلندی هر مئذنه از روی زمین تا هلال بالای آن، ۱۰۴ متر است. ۵- تهویه نیکو و مناسب؛ به گونه‌ای که هوای خنک از دریچه‌هایی که بر ستونها استوار شده به درون می‌آید. ۶- ساختن تونل خدمات از زیرزمین در توسعه جدید از کتاب «محطهٔ التبرید» تا مدینهٔ حجاج البر به طول ۷ کیلو متر و عرض ۱۰/ ۶ متر و ارتفاع ۱۰/ ۴ متر جهت رساندن آب خنک و برق اضطراری به قدرت ۱۲۵۰۰۰ تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۱۳ کیلو وات به مسجد شریف نبوی. «۱» ۷- توقفگاه خودروها که گنجایش ۴۴۴۴ خودرو دارد. این توقفگاه در زیرزمین است و از همه خدمات لازمه برخوردار. ۸- این امر باعث شد که اطراف حرم آباد شود و دامنه آبادی‌ها تا درون مدینه هم کشیده شود. ۹- بازارها و مراکز بزرگ بازرگانی و مجتمع‌های مسکونی ساخته شده. ۱۰- مرکز مدینه را به اطراف مسجد شریف نبوی تغییر داد. ۱۱- در اطراف مسجد شریف نبوی ساختمان‌های مرتفع احداث شد. ۱۲- به طور کلی نقشه مدینه تغییر کرد و شهر از چهار طرف گسترش یافت. ۱۳- میدان‌های بزرگی در اطراف مسجد احداث شد. ۱۴- از حیث معماری در شهر تحوّلی پدید آمد. ۱۵- در روزهای خاص تعداد بیشتری برای نمازگزاردن در حرم نبوی گرد آمدند و وسعت مسجد جوابگری آن جمعیت گردید.

توسعه عمارت مسجد شریف نبوی در طول تاریخ

الف: پیش از توسعه سعودی در وهله اول ب: بعد از توسعه سعودی در وهله اوّل ج: توسعه در عصر ملک فهد شرح‌الف‌ب‌ج‌توضیحات ۱ مساحت عمارت مسجد شریف نبوی ۹۸۵۰۰۱۶۵۰۰۱۰۳۰۰ متر مربع تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۱۴ شرح‌الف‌ب‌ج‌توضیحات ۲ مساحت سطح برای نماز ۶۷۰۰۰۰۰۰۰۰ متر مربع ۳ مساحت میدان‌های محیط به مسجد ۲۳۵۰۰۰۰۰۰۰۰ متر مربع ۴ مجموع مساحت‌ها ۴۰۰۵۰۰۱۶۵۰۰۱۰۳۰۰ متر مربع ۵ گنجایش برای نمازگزاران ۶۵۰۰۰۰۲۸۰۰۰۱۷۰۰۰ تا یک میلیون ۶ شمار مئذنه‌ها ۱۰۴۵ ۷ ارتفاع مئذنه‌ها ۱۰۵۷۲۶۰ متر طول ۸ شمار توقف‌گاههای خودروها (در زیرزمین) ۴۴۴۴۰۰۰۰۰۰ ۹ شمار محل‌های وضو ۶۸۰۰۰۰۰۰۰ ۱۰ شمار محلهای شست‌وشو (مثل حمام) ۲۵۰۰۰۰۰۰۰ ۱۱ شمار پله‌های ثابت ۱۸۰۰۰۰۰۰ ۱۲ شمار پله‌های متحرک ۴۰۰۰۰۰۰ ۱۳ محل تهویه ۰۰۰۰۰۰ جایگاه مرکزی‌ظرفیت بیش از ۲۵۰۰۰ تن ۱۴ سقف‌های متحرک ۲۷۰۰۰۰۰ ۱۵ شیرهای آب آشامیدنی ۵۶۰۰۰۰۰۰ ۱۶ تونل خدمات ۱۰۰۰۰۰۰ به طول ۷ کیلومتر و عرض ۱۰/ ۶ متر

پایان بنا در توسعه مسجد شریف نبوی:

در روز جمعه، یازدهم ماه ذوالقعده سال ۱۴۱۴ ه. برابر با ۲۲ آوریل ۱۹۹۴ م. ملک فهد بن عبدالعزیز به مسجد شریف نبوی آمد و پس از نطقی، آخرین سنگ بنای توسعه در زمان خود را نصب کرد و کار به پایان آمد.

کتابنامه:

کتابنامه: ۱- القرآن الکریم. ۲- ابراهیم رفعت پاشا، مرآهٔ الحرمین، چاپ اول، قاهره دار الکتب المصریه، ۱۳۴۴ ه. ۳- ابراهیم بن علی العیاشی، المدینه بین الماضی و الحاضر، چاپ اوّل، المدینهٔ المنوره، المکتبهٔ العلمیه، ۱۳۹۲ ه. ۴- ابن ایاس، بدائع الزهور فی دقایق الدهور، تحقیق محمد مصطفی، قاهره، ۱۹۶۳ ه. ۵- ابوبکر المراغی، تحقیق النصره، بتلخیص معالم دار الهجره، تحقیق محمدالاصمعی، المکتبهٔ العلمیه، المدینهٔ المنوره، چاپ ۲، ۱۴۰۱ ه. ۶- احمد ابراهیم الشریف: مکهٔ و المدینهٔ فی الجاهلیه و عهد

الرسول، القاهره، دار الفکر العربی، ۱۹۶۵ م. ۷- احمد عبدالحمید العباسی، عمدهٔ الاخبار فی مدینهٔ المختار. نشر اسعد طرابزونی مطبعهٔ المدنی، القاهره. ۸- احمد عبداللّه الاصبهانی، حیلهٔ الأولیاء و طبقات الأصفیاء، دار امّ القری القاهره ۱۳۵۷ ه. ۹- احمد بن علی بن محمد (ابن حجرالعسقلانی)، فتح الباری بشرح صحیح تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۱۶ البخاری، دار الرّیان، القاهره، ۱۴۰۷ ه. ۱۰- احمد بن علی بن محمد (ابن حجر العسقلانی)، الاصابهٔ فی تمییز الصحابه، دار الکتاب العربی، بیروت ۱۳۵۹ ه. ۱۱- احمد بن محمد بن عبد ربه الأندلسی، العقد الفرید، دار الکتاب العربی، بیروت ۱۴۰۶ ه. ۱۲- احمد بن یحیی بن جابر (البلاذری)، فتوح البلدان، چاپ ۱، مکتبهٔ النهضهٔ القاهره، ۱۹۵۶ م. ۱۳- اسماعیل بن کثیر، الفصول فی اختصار سیرت الرسول صلی الله علیه و آله، چاپ ۱، تحقیق محمد الخطراوی و محیی‌الدین مستو، الوکالهٔ العامه للتوزیع، دمشق ۱۳۹۹ ه. ۱۴- اسماعیل بن کثیر، البدایه و النهایهٔ، چاپ ۴، دار الکتب العلمیه بیروت، ۱۴۰۸ ه. ۱۵- امین مدنی، التاریخ العربی و جغرافیته، چاپ ۱، مطابع الهیئهٔ المصریه، مصر، ۱۳۹۶ ه. ۱۶- ایوب صبری، مرآهٔ الحرمین، چاپ ۱، مطبعهٔ سنده، القسطنطینیه، ۱۳۰۴ ه. ۱۷- جعفر البرزنجی، نزههٔ الناظرین فی مسجد سید الأولین والآخرین، دار صعب، بیروت، ۱۳۰۳ ه. ۱۸- حسن عبدالوهاب: تاریخ المساجد الأثریهٔ، مطبعهٔ دار الکتب المصریه. ۱۹- حسین مؤنس، اطلس تاریخ الاسلام، چاپ ۱، الزهراء للإعلان العربی، القاهرهٔ ۱۴۰۷ ه. ۲۰- حمدان راجح الهجاری (الشریف، الأسلوب النبوی فی الدعوه، چاپ ۱، دار الهدی للطباعهٔ، القاهره، ۱۴۰۷ ه. ۲۱- خلف احمد عاشور آل سبیه، تقریر عن توسعهٔ وعمارهٔ خادم الحرمین الشریفین للمسجد النبوی الشریف ۸ /۲ ۱۴۱۵ ه. ۲۲- خیر الدین الزرکلی، الاعلام، قاموس تراجم چاپ ۸، دار العلم للملایین، تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۱۷ بیروت ۱۹۸۹ م. ۲۳- سمیر الصایغ، الفن الإسلامی قراءهٔ تاملیّه، چاپ ۱، دار المعرفه، بیروت ۱۴۰۸ ه. ۲۴- صالح لمعی مصطفی، المدینهٔ المنوره تطورها العمرانی وتراثها المعماری، چاپ ۱، دار النهضه، بیروت، ۱۹۸۱ م. ۲۵- صدقه خاشقجی و محمد النمر، المدینهٔ المنورهٔ و اوّل بلدیهٔ فی بلاد الاسلام، مطابع سحر، جده، ۱۴۰۱ ه. ۲۶- صفی الرحمن المبارکفوری: الرحیق المختوم، بحث فی سیرهٔ النبویه علی صاحبها افضل الصلاهٔ والسلام، چاپ ۱، دار الکتب العلمیه، بیروت ۱۴۰۸ ه. ۲۷- عاصم حمدان علی حمدان، حارهٔ الأغوات، صورهٔ ادبیه للمدینهٔ المنوره فی القرن الرابع عشر الهجری، چاپ ۱، دار العلم للطباعهٔ والنشر، جده، ۱۴۱۳ ه. ۲۸- عبد الحیّ الکتانی، نظام الحکومهٔ النبویهٔ، المسمّی التراتیب الاداریهٔ، دار الکتاب العربی، بیروت. ۲۹- عبد الرحمن السیوطی (جلال الدین)، جامع الأحادیث للجامع الصغیر وزوائده والجامع الکبیر، جمع عباس صقر واحمد عبد الجواد، مطبعهٔ الکتبی، دمشق. (د. ت). ۳۰- عبد الرحمن السیوطی (جلال الدین)، جامع الأحادیث للمسانید والمراسیل، جمع عباس صقر واحمد عبد الجواد، مطبعهٔ الکتبی دمشق، (د. ت). ۳۱- عبد الرحمن بن الجوزی، الوفا بأحوال المصطفی، تحقیق مصطفی عطا، دار الکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۰۸ ه. ۳۲- عبد السلام هارون، تهذیب سیرهٔ ابن هشام، چاپ ۱۷، مؤسسهٔ الرساله، بیروت، ۱۹۸۸ م. ۳۳- عبد العزیز بن ابراهیم العمری، الحرف والصناعات فی الحجاز فی عصر تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۱۸ الرسول صلّی صلی الله علیه و آله چاپ ۱ (د. م)، ۱۴۰۵ ه. ۳۴- عبد العزیز سالم (السید)، تاریخ العرب قبل الاسلام، چاپ ۱، مؤسسهٔ شباب الجامعه، الاسکندریه، ۱۹۶۹ م. ۳۵- عبد العزیزبن عبداللّه بن باز، التحقیق والایضاح لکثیر من مسائل الحج والعمرهٔ والزّیارهٔ علی ضوء الکتاب والسنّه، چاپ ۲۳، (د. ت). ۳۶- عبد القدوس الأنصاری، آثار المدینهٔ المنوره، چاپ ۳، المکتبهٔ السلفیه، المدینهٔ المنوره، ۱۳۹۳ ه. ۳۷- عبداللّه سلطان الأفغانی، موضوعهٔ فی توسعهٔ الحرمین الشریفین رؤیهٔ حضاریه، چاپ ۲، ۱۴۱۳ ه. ۳۸- عبداللّه بن محمد بن زاحم، موجز الکلام عن مکانهٔ المدینه والمسجد النبوی فی الاسلام، مطابع لنا، المدینهٔ المنوره. ۳۹- عبداللّه بن مسلم (ابن قتیبه) المعارف لابن قتیبه، چاپ ۴، دار المعارف، القاهره (د. ت). ۴۰- عبداللّه بن هشام، السیرهٔ النبویهٔ لابن هشام، تعلیق طه عبد الرؤوف، دار الجیل، بیروت، ۱۴۰۷ ه. ۴۱- علی بن احمد السمهودی، وفاء الوفا بأخبار دارالمصطفی، چاپ ۲، المکتبهٔ العلمیهٔ، بیروت، ۱۳۹۳ ه. ۴۲- علی بن احمد السمهودی: خلاصهٔ الوفا باخبار دار المصطفی، المکتبهٔ العلمیهٔ، المدینهٔ المنوره، چاپ ۱، دمشق، ۱۳۹۲ ه. ۴۳- علی حافظ، فصول من تاریخ المدینهٔ المنوره، چاپ ۱، شرکهٔ المدینهٔ للطباعهٔ، جده، ۱۳۸۸ ه.

۴۴- علی‌بن محمـدبن الأثیر، الکامل فی التاریخ، دار الکتب العربی، بیروت، ۱۴۱۶ ه. ۴۵- علی بن موسی: وصف المدینهٔ المنوره فی عام ۱۳۰۳ ه.، نشر حمـد الجاسـر، رسائل فی تاریـخ المدینهٔ، چاپ ۱، دار الیمـامه، الریاض، ۱۹۷۲ م. تعمیر و توسـعه مسـجد شریف نبـوی، ص: ۲۱۹ ۴۶- عمر بن شبـهٔ النمیری، تاریخ المدینـهٔ المنـورهٔ، تحقیق فهیم شـلتوت نشـر السـید حـبیب محمود، چـاپ ۲، دار الاصفهانی، جده، ۱۴۰۲ ه. ۴۷- عمر الفاروق السـید رجب، المدینـهٔ المنوّره اقتصادیات المکان، السـکّان، المورفولجیه، چاپ ۱، دار الشروق، جده، ۱۳۹۹ ه. ۴۸- غازی غزالدین بیشهٔ: مسجد الرسول فی المدینهٔ المنوره فی القرن الاول الهجری مع الترکیز علی‌المسجد الأموی، رسالـهٔ دکتورات، فی الفن، جامعـهٔ میشـغان، امریکا، ۱۹۷۹ م. ۴۹- مجـدی احمـد المنصوری، موضوعهٔ فی توسـعهٔ الحرمین الشـریفین رؤیهٔ حضاریه (۱)، ۱۴۱۲ ه. ۵۰- محمـد بن احمـد بن جـبیر، رحلـهٔ ابن جـبیر، دار بیروت للطبـاعه، بیروت، ۱۴۰۱ ه. ۵۱- محمـدبن احمـد المطری، التعریـف بمـا آنست الهجرهٔ من معـالم دار الهجرهٔ، تحقیق محمـد الخیـال، نشـر اسـعد طرابزونی الحسـینی، المدینهٔ المنوره، ۱۳۷۲ ه. ۵۲- محمـد بن جریر الطبری، تاریخ الطبری، تاریـخ الأمم والملوک، چاپ ۲، دار الکتب العلمیـهٔ، بیروت ۱۹۸۸ م. ۵۳- محمد حمیدهٔ، عمارات المسجد النبوی وتوسعته عبر التاریخ، (مؤسسهٔ المدینهٔ العدد ۷۷، شعبان ۱۴۱۰ ه. ۵۴- محمد بن خضـر الرومی، التحفهٔ اللطیفهٔ فی عمارهٔ المسـجد النبوی الشـریف وسور المدینهٔ الشریفه، رسائل فی تاریخ المدینهٔ، نشر حمد الجاسر، دار الیمامهٔ الریاض، ۱۹۷۲ م. ۵۵- محمـد بن سـعد، طبقات الکبری، دار صادر، بیروت، (د. ت). ۵۶- محمد السید الوکیل، المسجد النبوی الشـریف عبر التاریـخ، چاپ ۱، دار المجتمع، جـده ۱۹۸۸ م. ۵۷- محمـد بن عبـدالرحمن السـخاوی: التحفهٔ اللطیفهٔ فی تاریخ المدینهٔ الشـریفهٔ، عنی بطبعه ونشـره اسعد طرابزونی الحسـینی، دار نشر الثقافه، تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۲۰ القاهره، ۱۹۷۹ م. ۵۸- محمـد عبـدالرحمن السـخاوی، الضوء اللامع لِأهل القرن التاسع، مکتبـهٔ المقدسـی، القاهرهٔ، ۱۳۵۳ ه. ۵۹- محمـد بن عبـداللّه اللواتی، ابن بطوطه، تحفـهٔ النظّار فی غرائب الأمصـار وعجـائب الأسـفار، تحقیق د/ علی المنتصـر الکتـانی، چـاپ ۲، مؤسسهٔ الرسالهٔ، بیروت، ۱۴۰۲ ه. ۶۰- محمـد بن عیسـی بن سورهٔ، الجامع الصـحیح، وهو سـنن الترمـذی، تحقیق: احمد شاکر، چاپ ۱، دار الکتب العلمیهٔ، بیروت، ۱۹۸۷ م. ۶۱- محمـد غالی محمد الأمین الشـنقیطی: الدر الثمین فی معالم دار الرسول الامین صـلی الله علیه و آله، چـاپ ۲، دار القبلـهٔ للثقافـهٔ الاسـلامیهٔ، جده، ۱۴۱۰ ه. ۶۲- محمـد لبیب البتنونی، الرحلـهٔ الحجـازیه، چاپ ۳، مکتبـهٔ المعارف، الطائف، (د. ت). ۶۳- محمـد بن محمود النجار، اخبار مدینـهٔ الرسول، أو الدرهٔ الثمینهٔ فی اخبار المدینهٔ، تحقیق: صالح محمد جمال، چاپ ۳، مکتبهٔ الثقافه، مکهٔ المکرمه، ۱۴۰۱ ه. ۶۴- محمد ناصـر الدین الألبانی، صحیح سنن ابی داود، چاپ ۱، مکتبهٔ التربیهٔ العربی، لدول الخلیج (الفارسیه)، الریاض، ۱۴۰۸ ه. ۶۵- محمد ناصـر الدین الألبانی: صـحیح سـنن ابن ماجه، چاپ ۳، مکتب التربیـهٔ العربی لدول الخلیج (الفارسیه)، الریاض، ۱۴۰۸ ه. ۶۶- محمد هزاع الشـهری، عمارهٔ المسـجد النبوی الشـریف فی العصر المملوکی، رسالهٔ ماجستیر، جامعـهٔ امّ القری، مکـهٔ المکرمهٔ، ۱۴۰۲ ه. ۶۷- محمد هزاع الشـهری: موضوعهٔ فی توسـعهٔ الحرمین الشـریفین رؤیه حضاریه (۲)، ۱۴۰۷ ه. ۶۸- محمـد بن یعقوب الفیروز آبـادی، القـاموس المحیط، چاپ ۳، مؤسـسهٔ الرساله، بیروت، ۱۴۰۷ ه. ۶۹- مسلم بن الحجاج القشـیری: صحیح مسلم بشرح النووی، چاپ ۳، دار تعمیر و توسـعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۲۱ احیاء التراث، بیروت، (د. ت). ۷۰- نـاجی محمـد حسن الأنصـاری: التعلیم فی المدینـهٔ المنوره من العـام الهجری الاـول إلی عام ۱۴۱۲ ه.، دار المنـار، القاهره، ۱۴۱۴ ه. ۷۱- نورهٔ بنت عبد الملک آل الشیخ، الحیاهٔ الاجتماعیهٔ والاقتصادیهٔ فی المدینهٔ المنورهٔ فی صدر الاسلام، چاپ ۱، دار العلم للطباعهٔ والنشر، تهامه، جده، ۱۴۰۳ ه. ۷۲- هاشم دفتر دار وجعفر فقیه: توسعهٔ الحرم النبوی الشریف، مطبعهٔ الانصاف، بیروت، ۱۳۷۳ ه. ۷۳- یـاقوت الحموی، معجم البلـدان، دار احیـاء الـتراث، بیروت، ۱۹۷۹ م. ۷۴- یوسـف بن عبـدالبر النمری: الاستیعـاب فی معرفهٔ الاصحاب، (علی هامش الاصابهٔ) دار الکتاب العربی، بیروت، ۱۳۵۹ ه.

اسناد، گفتارها ومجلات:

۱- وزارة الاعلام، توسعة الحرمین الشریفین (د. ت). ۲- وزارة الإعلام، عشرون عاما من انجازات التخطیط التنموی، ۱۴۱۱ ه. ۳- وزاره الإعلام، فی خدمة ضیوف الرحمن، ۱۴۱۳ ه. ۴- مرکز ملک فیصل للبحوث والدراسات الاسلامیة، وحدة الفن الاسلامی، الریاض، ۱۴۰۵ ه. ۵- مؤسسة محمد بن لادن: تقریر عن توسعة خادم الحرمین الشریفین، الملک فهدبن عبدالعزیز للمسجد النبوی الشریف. ۶- مکتب المشرف العام لمجموعة بن لادن السعودیة واعمالها بالمدینة المنوره تقریر عن المشروع ۸/ ۲/ ۱۴۱۵ ه. ۷- مجلة العربی الکویتیة، العدد ۲۵۲ عام ۱۳۹۹ ه. ۸- مجلة المنهل، العدد ۴۹۹، الربیعان ۱۴۱۳ ه. ۹- مؤسسة عکاظ للصحافه والنشر، توسعة الحرمین الشریفین رؤیة حضاریه (۱) ۱۴۱۲ ه. ۱۰- مؤسسة عکاظ للصحافه والنشر، توسعة الحرمین الشریفین، رؤیة حضاریه (۲) ۱۴۱۳ ه. ۱۱- مؤسسة المدینة للصحافه، طیبة الطیبة، التوسعة والانجازات العدد ۹۹، ۱۴۱۳ ه. ۱۲- مجلة الیمامه، العدد، ۱۳۰۳، ۱۴۱۴ ه. ۱۳- مجلة اقرأ، المدینة المنوره، تاریخ وانجازات ۹/ ۸/ ۱۴۱۴ ه. تعمیر و توسعه مسجد شریف نبوی، ص: ۲۲۳ ۱۴- مجلة الامانة، امانة المدینة المنوره، العدد ۸، ۱۴۱۴ ه. ۱۵- مجلة الفرقة، التجاریه الصناعیه بالمدینة المنوره، العدد ۱۱۷، ۱۴۱۲ ه. ۱۶- مجلة الغرفة، التجاریة الصناعیة بالمدینة المنوره، العدد ۱۲۲، ۱۴۱۳ ه.

منابع به زبانهای دیگر.

۷۱-؛:)، ۸۶۹۱ (. ۸۱-،.:.)، ۰۷۹۱ (. ۹۱-:.،، ۱)، ۹۶۹۱ (. ۰۲-:- ۱۲--) (. ۲۲-:) ۰۳۹۱،) ۲ (۶۹۴- ۸، ۸۳۵- ۳۴۵۹).

درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

بسم الله الرحمن الرحیم جاهِدُوا بِأَمْوالِکُمْ وَ أَنْفُسِکُمْ فی سَبیلِ اللَّهِ ذلِکُمْ خَیْرٌ لَکُمْ إِنْ کُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (سوره توبه آیه ۴۱) با اموال و جانهای خود، در راه خدا جهاد نمایید؛ این برای شما بهتر است اگر بدانید حضرت رضا (علیه السّلام): خدا رحم نماید بنده‌ای که امر ما را زنده (و برپا) دارد ... علوم و دانشهای ما را یاد گیرد و به مردم یاد دهد، زیرا مردم اگر سخنان نیکوی ما را (بی آنکه چیزی از آن کاسته و یا بر آن بیافزایند) بدانند هر آینه از ما پیروی (و طبق آن عمل) می کنند بنادر البحار-ترجمه و شرح خلاصه دو جلد بحار الانوار ص ۱۵۹ بنیانگذار مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان شهید آیت الله شمس آبادی (ره) یکی از علمای برجسته شهر اصفهان بودند که در دلدادگی به اهلبیت (علیهم السلام) بخصوص حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) و امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) شهره بوده و لذا با نظر و درایت خود در سال ۱۳۴۰ هجری شمسی بنیانگذار مرکز و راهی شد که هیچ وقت چراغ آن خاموش نشد و هر روز قوی تر و بهتر راهش را ادامه می دهند. مرکز تحقیقات قائمیه اصفهان از سال ۱۳۸۵ هجری شمسی تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن امامی (قدس سره الشریف) و با فعالیت خالصانه و شبانه روزی تیمی مرکب از فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مختلف مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است. اهداف :دفاع از حریم شیعه و بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام) تقویت انگیزه جوانان و عامه مردم نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی، جایگزین کردن مطالب سودمند به جای بلوتوث های بی محتوا در تلفن های همراه و رایانه ها ایجاد بستر جامع مطالعاتی بر اساس معارف قرآن کریم و اهل بیت علیهم السّلام با انگیزه نشر معارف، سرویس دهی به محققین و طلاب، گسترش فرهنگ مطالعه و غنی کردن اوقات فراغت علاقمندان به نرم افزار های علوم اسلامی، در دسترس بودن منابع لازم جهت سهولت رفع ابهام و شبهات منتشره در جامعه عدالت اجتماعی: با استفاده از ابزار نو می توان بصورت تصاعدی در نشر و پخش آن همت گمارد و از طرفی عدالت اجتماعی در تزریق امکانات را در سطح کشور و باز از جهتی نشر فرهنگ اسلامی ایرانی را در سطح جهان سرعت بخشید. از جمله فعالیتهای گسترده مرکز : الف)چاپ و نشر ده ها عنوان کتاب، جزوه و ماهنامه همراه با برگزاری مسابقه کتابخوانی ب)تولید صدها نرم افزار تحقیقاتی و کتابخانه ای قابل اجرا در رایانه و گوشی تلفن سهمراه ج)تولید

نمایشگاه های سه بعدی، پانوراما ، انیمیشن ، بازیهای رایانه ای و ... اماکن مذهبی، گردشگری و... د)ایجاد سایت اینترنتی قائمیه www.ghaemiyeh.com جهت دانلود رایگان نرم افزار های تلفن همراه و چندین سایت مذهبی دیگر ه)تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و ... جهت نمایش در شبکه های ماهواره ای و)راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی (خط ۲۳۵۰۵۲۴) ز)طراحی سیستم های حسابداری ، رسانه ساز ، موبایل ساز ، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک ، SMS و... ح)همکاری افتخاری با دهها مرکز حقیقی و حقوقی از جمله بیوت آیات عظام، حوزه های علمیه، دانشگاهها، اماکن مذهبی مانند مسجد جمکران و ... ط)برگزاری همایش ها، و اجرای طرح مهد، ویژه کودکان و نوجوانان شرکت کننده در جلسه ی)برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم و دوره های تربیت مربی (حضوری و مجازی) در طول سال دفتر مرکزی: اصفهان/خ مسجد سید/ حد فاصل خیابان پنج رمضان و چهارراه وفائی / مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان تاریخ تأسیس: ۱۳۸۵ شماره ثبت : ۲۳۷۳ شناسه ملی : ۱۰۸۶۰۱۵۲۰۲۶ وب سایت: www.ghaemiyeh.com ایمیل: Info@ghaemiyeh.com فروشگاه اینترنتی: www.eslamshop.com تلفن ۲۵-۲۳۵۷۰۲۳- (۰۳۱۱) فکس ۲۳۵۷۰۲۲ (۰۳۱۱) دفتر تهران ۸۸۳۱۸۷۲۲ (۰۲۱) بازرگانی و فروش ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹ امور کاربران ۲۳۳۳۰۴۵(۰۳۱۱) نکته قابل توجه اینکه بودجه این مرکز؛ مردمی ، غیر دولتی و غیر انتفاعی با همت عده ای خیر اندیش اداره و تامین گردیده و لی جوابگوی حجم رو به رشد و وسیع فعالیت مذهبی و علمی حاضر و طرح های توسعه ای فرهنگی نیست، از اینرو این مرکز به فضل و کرم صاحب اصلی این خانه (قائمیه) امید داشته و امیدواریم حضرت بقیه الله الاعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف توفیق روزافزونی را شامل همگان بنماید تا در صورت امکان در این امر مهم ما را یاری نمایندانشاالله. شماره حساب ۶۲۱۰۶۰۹۵۳ ، شماره کارت :۶۲۷۳-۵۳۳۱-۳۰۴۵-۱۹۷۳و شماره حساب شبا : IR۹۰-۰۱۸۰-۰۰۰۰-۰۰۰۰-۰۶۲۱-۰۶۰۹-۵۳به نام مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان نزد بانک تجارت شعبه اصفهان – خیابان مسجد سید ارزش کار فکری و عقیدتی الاحتجاج - به سندش، از امام حسین علیه السلام -: هر کس عهده دار یتیمی از ما شود که محنتِ غیبت ما، او را از ما جدا کرده است و از علوم ما که به دستش رسیده، به او سهمی دهد تا ارشاد و هدایتش کند، خداوند به او می‌فرماید: «ای بنده بزرگوار شریک کننده برادرش! من در کَرَم کردن، از تو سزاوارترم. فرشتگان من! برای او در بهشت، به عدد هر حرفی که یاد داده است، هزار هزار، کاخ قرار دهید و از دیگر نعمت‌ها، آنچه را که لایق اوست، به آنها ضمیمه کنید». التفسیر المنسوب إلی الإمام العسکری علیه السلام: امام حسین علیه السلام به مردی فرمود: «کدام یک را دوست‌تر می‌داری: مردی اراده کشتن بینوایی ضعیف را دارد و تو او را از دستش می‌رَهانی، یا مردی ناصبی اراده گمراه کردن مؤمنی بینوا و ضعیف از پیروان ما را دارد، امّا تو دریچه‌ای [از علم] را بر او می‌گشایی که آن بینوا، خود را بِدان، نگاه می‌دارد و با حجّت‌های خدای متعال، خصم خویش را ساکت می‌سازد و او را می‌شکند؟». [سپس] فرمود: «حتماً رهاندن این مؤمن بینوا از دست آن ناصبی. بی‌گمان، خدای متعال می‌فرماید: «و هر که او را زنده کند، گویی همه مردم را زنده کرده است»؛ یعنی هر که او را زنده کند و از کفر به ایمان، ارشاد کند، گویی همه مردم را زنده کرده است، پیش از آن که آنان را با شمشیرهای تیز بکشد». مسند زید: امام حسین علیه السلام فرمود: «هر کس انسانی را از گمراهی به معرفت حق، فرا بخواند و او اجابت کند، اجری مانند آزاد کردن بنده دارد».

مرکز تحقیقات رایانه‌ای
قائمیه
اصفهان
WWW
برای داشتن کتابخانه های‌تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشـــانی
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹